

บทที่ ๓

การพัฒนาปัญญาในพระพุทธศาสนาเถรวาท

หลังจากเข้าใจว่าความสำคัญของปัญญาเป็นอย่างไร ความหมายของปัญญาคืออะไร ประเภทของปัญญามีกี่ประเภท และปัญญาที่ปรากฏในหมวดธรรมต่าง ๆ ปรากฏในที่ใดบ้าง ในบทนี้ผู้วิจัยจะทำการศึกษาการพัฒนาปัญญาในประเด็นของความหมายของการพัฒนาปัญญา อุปสรรคของการพัฒนาปัญญา แนวทางการพัฒนาปัญญา และสุดท้ายคือ เป้าหมายของการพัฒนาปัญญา

๓.๑ ความหมายของการพัฒนาปัญญา

เมื่อย้อนกลับไปทบทวนเรื่องปัญญาในบทที่ผ่านมา ประกอบกับพิจารณาความหมายของคำว่า “พัฒนา” ซึ่งหมายถึง ทำให้เจริญ^๑ จึงทำให้ทราบได้ว่า การพัฒนาปัญญา คือ การทำให้ความรู้ทั่ว ความรู้เข้าใจชัดเจน กิริยาที่รู้ชัด และปริชาหยั่งรู้ชัดสามารถเจริญยิ่ง ๆ ขึ้นไป การทำให้ความรู้หรือกิริยา หรือปริชาดังกล่าวสามารถเจริญยิ่ง ๆ ขึ้นไปนั้นจะสามารถจำแนกเห็นถึงเหตุผล สิ่งใดดีสิ่งใดไม่ดี และสิ่งนั้น ๆ มีคุณหรือโทษ ประโยชน์หรือมิใช่ประโยชน์ เป็นต้น ให้ชัดเจนมากยิ่งขึ้น และยังสามารถที่จะจัดแจง จัดสรร และจัดการสิ่งต่าง ๆ ได้อย่างมีประสิทธิภาพมากยิ่งขึ้นโดยลำดับ ทั้งในระดับการดำรงชีพ ตลอดจนระดับสูงสุดที่มุ่งการพ้นทุกข์อย่างยั่งยืน การทำให้ความรู้หรือกิริยา หรือปริชาดังกล่าวสามารถเจริญจนถึงภาวะการพ้นทุกข์อย่างยั่งยืนนั้นจะพบความจริงของชีวิต เข้าใจความจริงในเรื่องไตรลักษณ์ คือสรรพสิ่งเกิดขึ้น ตั้งอยู่และดับไป เป็นสิ่งที่ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และบังคับไม่ได้ไม่มีตัวตน

การให้ความหมายของคำว่า “การพัฒนาปัญญา” ดังกล่าวของผู้วิจัยสอดคล้องกับการให้ความหมายของคำเดียวกันนั้นของพุทธทาสภิกขุที่ว่า การพัฒนาปัญญา หมายถึง การพัฒนาปัญญาที่บริสุทธิ์ ไปตามทำนองคลองธรรม ไปสู่ความรู้แจ้ง จนจิตใจไม่ยึดมั่นในความเป็นตัวเรา^๒ “มุ่งเน้นการพัฒนาให้มีมากขึ้นในสิ่งที่น่าพึงปรารถนา โดยมีความสงบสุขเป็นเป้าหมายสูงสุด ไม่

^๑ราชบัณฑิตยสถาน, พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๕๒, (กรุงเทพมหานคร : นานมีบุ๊คส์พับลิเคชันส์, ๒๕๕๖), หน้า ๗๗๙.

^๒พุทธทาสภิกขุ, พจนานุกรมธรรมของพุทธทาส, (กรุงเทพมหานคร : ธรรมสภา), หน้า ๑๔๘, และดูรายละเอียดเพิ่มเติมใน สุนันท์ เพ็ชรพิรุณ, “การศึกษาวิเคราะห์แนวคิดเรื่องการพัฒนาปัญญาตามทฤษฎีของพุทธทาสภิกขุ”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย), หน้า ๒๓-๒๖.

ว่าชีวิตในทางฝ่ายวัตถุ ฝ่ายจิตล้วนๆ และฝ่ายสติปัญญา ล้วนต้องพัฒนาไปสู่ภาวะที่น่าพอใจ คือ ความสงบสุขทั้งสิ้น”^๓

การพัฒนาปัญญานี้มุ่งสนใจครอบคลุมไปถึงเรื่องปญจธรรมซึ่งแสดงบทบาทเป็นอุปสรรคของการพัฒนาปัญญา และเรื่องแนวทางการพัฒนาปัญญาโดยมีเนื้อหาปรากฏอยู่ในหลักธรรมเรื่องไตรสิกขาและวุฑฒิธรรม ๔ นอกจากนี้การพัฒนาปัญญานี้ยังมุ่งสนใจครอบคลุมไปถึงเรื่องเป้าหมายของการพัฒนาปัญญา โดยมีเป้าหมายเพื่อประโยชน์สุขทั้งในปัจจุบันและในอนาคต และเพื่อการบรรลุธรรม หากขาดการพัฒนาปัญญา เป้าหมายต่างๆ นั้น ย่อมไม่สามารถบรรลุได้ ดังนั้นเนื้อหาของเป้าหมายนั้นย่อมแสดงถึงความสำคัญของการพัฒนาปัญญาไปในตัว

เมื่อการพัฒนาปัญญานี้มุ่งสนใจครอบคลุมไปถึงเรื่องต่างๆ ข้างต้น การเข้าใจความหมายของการพัฒนาปัญญาสามารถสร้างความเข้าใจในเนื้อหาการพัฒนาปัญญาได้เพียงระดับหนึ่ง การเข้าใจเนื้อหาที่สมบูรณ์ยิ่งขึ้นจำเป็นต้องศึกษาเพิ่มเติมในหัวข้อถัดๆ ไป

๓.๒ ปญจธรรมในฐานะอุปสรรคของการพัฒนาปัญญา

ประเด็นแรกที่ควรศึกษาเพิ่มเติม คืออุปสรรค^๔ ที่ทำให้การพัฒนาปัญญาไม่ประสบความสำเร็จ หรือดำเนินไปไม่ถึงเป้าหมายที่กำหนดหรือวางแผนไว้ เกิดความเนิ่นช้า ติดขัด จนไม่สามารถบรรลุเป้าหมายที่วางไว้ ซึ่งอุปสรรคนั้นในพระพุทธศาสนา คือ ตัณหา มานะ และทิฏฐิ ที่เรียกรวมว่าปญจธรรม^๕ ปญจธรรมแต่ละองค์ธรรมเป็นอุปสรรคในการพัฒนาปัญญาได้อย่างไร การหาคำตอบนี้จะศึกษากันทีละองค์ธรรม

^๓พุทธทาสภิกขุ, พุทธศาสนาคืออะไร, (กรุงเทพมหานคร : ธรรมสภาจัดพิมพ์, ๒๕๔๒), หน้า ๓๕.

^๔อุปสรรค คือ ความขัดข้อง สิ่งเข้าไปขัดข้อง เครื่องกีดกัน สิ่งขัดขวาง - พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, พิมพ์ครั้งที่ ๑๑, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๖), หน้า ๕๖๗.

^๕ขุ.เถร. (ไทย) ๒๖/๕๑๙/๔๒๙, ขุ.ส. (ไทย) ๒๕/๘/๕๐๐, ดุรายละเอียดเพิ่มเติมในพระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, หน้า ๑๒๑.

๓.๒.๑ ตัณหาในฐานะอุปสรรคของการพัฒนาปัญญา

ตัณหาเป็นอุปสรรคในการพัฒนาปัญญาลำดับแรกที่จะทำการศึกษา ตัณหา คือ ความกระหาย ความทะยาน ความอยาก ความเสนาหา ความรณ ความรำน ความกระสับกระส่าย ความกระวนกระวาย ไม่รู้ลืม^๖ ตัณหาเป็นศูนย์รวมมุ่งที่ตัวตนหรือเพื่ออัตตาทั้งสิ้น บทบาทและหน้าที่ของตัณหาเป็นตัวกำกับการดำเนินชีวิตส่วนใหญ่ของมนุษย์เป็นแหล่งบ่อเกิดก่อปมปัญหาให้แก่ชีวิตและสังคมของมนุษย์ เป็นที่มาของความหวัง ความหวาดกลัว ความระแวง ความเคียดแค้นชิงชัง ความมัวเมาลุ่มหลง และความทุกข์ความเดือดร้อนทั้งสิ้น^๗ ตัณหาถือเป็นความต้องการประเภทความรู้สึก คือมีปฏิภานสนองตอบต่อสิ่งที่ชอบใจ ไม่ชอบใจ ถ้าชอบสิ่งใดยอมปรารถนาจะได้เสพสิ่งนั้นอีก ถ้าไม่ชอบใจย่อมอยากจะหนี อยากจะหลบ อยากจะทำลาย (วิภวตัณหา) เป็นเช่นนั้นเรื่อย ๆ ไป^๘

ความต้องการในรูปแบบต่าง ๆ (ตัณหา) เป็นต้นเหตุที่ทำให้เกิดทุกข์^๙ เมื่อมนุษย์เรา “กระหายอยากในอารมณ์ที่ชอบใจหรือในกามคุณทั้งหลาย”^{๑๐} แต่ไม่ได้ตามที่ตนเองต้องการก็ทำให้เกิดทุกข์ สร้างเสริมความรู้สึกที่หลงผิดกลายเป็นนักแสดงทวนเวียนอยู่กับตัณหา^{๑๑}

เมื่อตัณหาซึ่งเป็นต้นเหตุที่ทำให้เกิดทุกข์ปรากฏขึ้นมาจะส่งผลให้ปัญญาไม่สามารถเกิดขึ้นมาได้ การเข้าใจในประเด็นนี้สามารถศึกษาผ่านตัวอย่างเช่น พระนันทะเมื่อมาบวชแล้วจิตใจยังคงคิดถึงแต่ภรรยา(นางชนบทกัลยาณี) วันหนึ่งท่านได้บอกเพื่อนว่าจะสึก พระพุทธเจ้าทรงทราบจึงใช้อุทธรณ์พาเหาะไปยังสวรรค์ พระองค์ทรงให้ดูนางฟ้า ๕๐๐ นาง เมื่อพระองค์ทราบความคิดของพระนันทะแล้ว จึงตรัสถามว่า “นันทะ ระหว่างนางชนบทกัลยาณีกับนางฟ้า ๕๐๐ นาง ที่เธอเห็นเมื่อครูนี้นี้ใครสวยกว่ากัน” ซึ่งก็ได้คำตอบว่า นางฟ้า สวยกว่า พระพุทธเจ้าจึงให้ประกันว่า พระนันทะจะได้นางฟ้าเหล่านั้นแน่ แต่ขอให้ตั้งใจปฏิบัติธรรมให้ได้ก่อน แม้ข้อเสนอของพระพุทธเจ้าจะมีเงื่อนไข แต่พระนันทะก็เต็มใจรับ ด้วยหวังจะเชยชมนางฟ้า ท่านจึงขะมักเขม้นบำเพ็ญสมณธรรม เมื่อลงมาจากสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ แต่พระในวัดเชตวัน ทราบถึงการบำเพ็ญที่มีเงื่อนไขของพระนันทะ จึงพากันเรียกเชิงสัพยอกว่า “คนรับจ้าง” บ้าง “คนมีค่าไถ่”

^๖ขุ.สุ. (ไทย) ๒๕/๕๐๒/๖๑๔, ดูคำอธิบายเพิ่มเติมใน พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ, หน้า ๔๙๐.

^๗เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๙๒.

^๘พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), “หัวใจพระพุทธศาสนา”, พุทธจักร, ปีที่ ๖๑, ฉบับที่ ๕ (พฤษภาคม ๒๕๕๐) : ๙.

^๙ม.มู. (ไทย) ๑๒/๙๑/๘๖, ๑๓๓/๑๒๑, ส.ช. (ไทย) ๑๗/๑๐๔/๒๐๐, อภิ.สจ. (ไทย) ๓๔/๑๐๖๕/๒๗๒-๒๗๓, อภิ.วิ. (ไทย) ๓๔/๒๐๖/๑๗๓, ๒๑๑/๑๗๘.

^{๑๐}พระพรหมคุณาภรณ์, พุทธธรรม, หน้า ๔๙๑.

^{๑๑}พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), “หัวใจพระพุทธศาสนา”, หน้า ๙.

บ้าง เมื่อท่านถูกเรียกบ่อย ๆ เข้า ท่านรู้สึกละอาย จึงหลีกเลี่ยงไปจากหมู่คณะไปอยู่ลำพัง ไม่นาน ท่านก็บรรลุอรหัตผลได้จากการเร่งความเพียร พ้นจากภาวะที่ว่า “คนรับจ้าง” และ “คนมีค่าไถ่”^{๑๒}

จากตัวอย่างนี้ แสดงให้เห็นว่า เมื่อแรกที่ท่านนั้นจะสีกนั้น เนื่องมาจากต้นเหตุที่มีอยู่ในตน ด้วยความคิดถึงนางชนบทกัลยาณี อยากจะไปพบนาง อยู่ใกล้นาง อยากได้สิ่งเสพบำรุงจากนาง ผู้วิจัยพบว่า ตัวต้นเหตุนี้ทำให้ท่านนั้นจะไม่เกิดปัญญา เป็นอุปสรรคให้การปฏิบัติธรรมทำให้นั่นซ้ำ บรรลุธรรมซ้ำ แต่เมื่อท่านได้มีความเพียร และใช้ปัญญาขจัดกิเลสให้หมดไปท่านก็ได้บรรลุอรหัตในที่สุด

สรุปต้นเหตุ คือ ความอยาก ความทะยานอยาก ที่ถือว่าเป็นความต้องการประเภทความรู้สึก ที่มีปฏิกิริยาที่ตอบสนองต่อสิ่งที่ชอบหรือไม่ชอบของมนุษย์ เมื่อไม่ได้ตามต้องการตนเองจะเกิดทุกข์ และนอกจากนั้นตัณหาซึ่งมีส่วนในการบงการชีวิตของมนุษย์ให้เป็นสุขหรือเป็นทุกข์ได้ อันเป็นอุปสรรคต่อการพัฒนาปัญญา

๓.๒.๒ มานะในฐานะอุปสรรคของการพัฒนาปัญญา

มานะ แปลว่า ความถือตัว^{๑๓} หมายถึง ความถือตัว ความสำคัญตนว่าเป็นนั่นเป็นนี่ ถือสูงถือต่ำ ยิ่งใหญ่เท่าเทียม หรือด้อยกว่าผู้อื่น^{๑๔} มานะเป็นหนึ่งในกิเลสที่นอนเนื่องอยู่ในสันดาน^{๑๕} ผู้วิจัยเห็นว่า มานะทำให้จิตขุ่นมัวจึงรับคุณธรรมได้ยาก หากถือตัวว่าสูงกว่าผู้ใดจะดูหมิ่นผู้นั้น หากถือตัวว่าต่ำกว่าผู้ใดจะอิจฉาผู้นั้น แสดงอาการน้อยเนื้อต่ำใจ แต่หากถือตัวเสมอผู้ใดจะเป็นเหตุให้แข่งดีกัน ซึ่งกันเป็นใหญ่ หรือยกตนให้เด่น และเมื่อมานะเกิดอยู่ในจิตใจในระดับความเข้มข้นระดับหนึ่งจะแผ่กระจายออกมาทางกายทางวาจา เมื่อมานะเกิดขึ้นจะส่งผลให้คิดปรุงแต่งยึดถือผิดพลาด เหวห่างออกไปจากความเป็นจริง ก่อให้เกิดปัญหาขัดขวางไม่ให้เข้าถึงความจริง

ตัวอย่างที่แสดงให้เห็นเรื่องมานะ เช่น ในสมัยพุทธกาล เจ้าชายศากยะ ๖ พระองค์ตัดสินใจจะบวช โดยมอบเครื่องประดับให้กับนายภูษามาลาเพื่อนำกลับไปยังพระนครกบิลพัสดุ์ แต่ขณะนั้นอุบาสีเกิดกลัวจะถูกลงอาญาหากนำเครื่องประดับกลับไปยังพระนคร เพราะคิดว่าคงจะไม่มีผู้ใดเชื่อว่าเจ้าศากยะทั้ง ๖ นั้นออกบวช จึงตัดสินใจ นำเครื่องประดับนั้นแขวนไว้กับต้นไม้ และ ตามไปเพื่อขอบวชด้วย เมื่อตามไปทันที่อนุปิยอัมพวัน เมื่อเจ้าชายอนุรุทธะ ทรงทราบ จึง

^{๑๒} ชุ.อุ (ไทย) ๒๕/๒๒/๒๑๐-๒๑๑, ตูรายละเอียดเพิ่มเติมใน บรรจบ บรรณรุจิ, อสีติมหาสาวก ๘๐ปี พระธรรมเสนาณี (สุณห์ กิตติคุณโณ), (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๘), หน้า ๑๖๑-๑๖๒.

^{๑๓} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๘/๓๐๒, ม.ม. (ไทย) ๑๒/๗๑/๖๔.

^{๑๔} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, หน้า ๙๕.

^{๑๕} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๘๙/๘๔.

กราบทูลพระบรมศาสดา ให้บวชอุบาสีก่อน เนื่องจากพระองค์ทั้งหลายเป็นกษัตริย์ จะได้แสดงคารวะกราบไหว้อุบาสี ตามประเพณีนิยมของพระพุทธสาวก เพื่อปลดเปลื้องความถือตัวว่าเจ้าชาย แต่ละพระองค์เป็นชนชั้นที่สูงกว่าอุบาสีผู้เป็นแค่เพียงนายภูษามาลา^{๑๖} จากตัวอย่างนี้ ความถือตัวของเจ้าชายแต่ละพระองค์ที่ต้องการปลดเปลื้องนั้นจัดเป็นมานะ

อย่างไรก็ตามความถือตัวนี้ ยังสามารถจำแนกได้เป็น ๒ ประเภท ได้แก่ อยาถวามานะ คือ ความถือตัวที่ไม่เป็นไปตามความเป็นจริง และยาถวามานะ คือ ความถือตัวที่เป็นไปตามความเป็นจริง^{๑๗}

ตัวอย่างเช่น ในสมัยพุทธกาล พระติสสะเป็นพระโอรสของพระปิตุจฉาของพระพุทธเจ้าได้บวชเมื่อชรา วันหนึ่งภิกษุอาคันตุกะหลายรูปมาเฝ้าพระพุทธเจ้า ผ่านมาพบพระติสสะเข้าใจว่าเป็นพระเถระจึงเข้าไปทำความเคารพโดยพระติสสะนั่งเฉย หลังสนทนากันภิกษุอาคันตุกะหลายรูปนี้ได้ทราบวาทะว่า พระติสสะบวชได้ไม่กี่พรรษา จึงตำหนิพระติสสะในฐานะที่ไม่ทำความเคารพพระเถระ พระติสสะถือตัวว่าเป็นพระญาติของพระพุทธเจ้าเกิดความไม่พอใจ ร้องให้เข้าไปฟ้องพระพุทธเจ้า^{๑๘}

จากตัวอย่างนี้ การถือตัวของพระติสสะว่าเป็นพระญาติของพระพุทธเจ้าเป็นมานะที่ถือตัวว่าสูงกว่าผู้อื่น ซึ่งจัดเป็นความถือตัวที่เป็นไปตามความเป็นจริงที่เรียกว่า ยาถวามานะ

เมื่อมานะเกิดขึ้นและส่งผลให้คิดปรุงแต่งยึดถือยึดพิศดาร เขวห่างออกไปจากความเป็นจริง ก่อให้เกิดปัญหาขัดขวางไม่ให้เข้าถึงความจริงดังที่ได้นำเสนอข้างต้นนั้น การเรียนรู้ต่างๆ ย่อมลดประสิทธิภาพจากปัญหาที่ขัดขวางนั้น ดังนั้นปัญญาที่เป็นผลจากการเรียนรู้นั้นย่อมไม่สามารถเกิดขึ้นได้ในระดับบรรลुरुธรรม ส่วนในระดับความรู้ความสามารถทั่วไปอาจสามารถเกิดขึ้นได้แต่ย่อมหย่อนประสิทธิภาพ

๓.๒.๓ ทิฐิในฐานะอุปสรรคของการพัฒนาปัญญา

^{๑๖}วิ.จู (ไทย) ๗/๓๕๕/๒๒๐, ตูรายละเอียดเพิ่มเติมในพระครูกัลยาณสิทธิวัฒน์ ผศ. (สมาน กลุ ยานธมฺโม/พรหมอยู่), เอตทัคคะในพระพุทธศาสนา, พิมพ์ครั้งที่ ๑๓, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหา จุฬา ลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๓), หน้า ๖๘.

^{๑๗}พระญาณธะ (แลตีสยาตอ), “ปรมัตถทีปนี”, ใน อภิธมฺมตถสังคหะและปรมัตถทีปนี, แปล และเรียบเรียงโดย พระคันธสาราภินันท์, (กรุงเทพมหานคร : ไทยรายวัน กราฟฟิค เพลท, ๒๕๕๖), หน้า ๒๗๖, พระพรหมโมลี (วิลาศ ญาณวโร), วิมุตติรัตนมาลี, จำนวน ๒ เล่ม, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ดอกหญ้า, ๒๕๕๕), เล่ม ๒, หน้า ๑๑๓-๑๒๕, และตูลายละเอียดเพิ่มเติมใน นันทพล โรจนโกศล, “การศึกษาวิเคราะห์แนวคิดเรื่องขันธ ๕ กับการบรรลुरुธรรมในพระพุทธศาสนาเถรวาท”, วิทยานิพนธ์พุทธ ศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๑), หน้า ๑๗๖.

^{๑๘}ช.ธ.อ. (ไทย) ๑/๒/๑/๕๗-๕๘, ตูรายละเอียดเพิ่มเติมใน นันทพล โรจนโกศล, “การศึกษา วิเคราะห์แนวคิดเรื่องขันธ ๕ กับการบรรลुरुธรรมในพระพุทธศาสนาเถรวาท”, หน้า ๑๗๖.

ทิวฏฐิ คือ ความยึดมั่นถือมั่น^{๑๙} ซึ่งหมายถึง ความยึดติดในความเห็น ตีอรั้นที่จะเอาความคิดเห็นของตนว่าเป็นความจริง ถือรั้นเอาแต่ความคิดเห็นของตน ดันทุรังให้เป็นอย่างทฤษฎีศาสนาหรือลัทธินิยมอุดมการณ์ของตน มีความใจแคบ ไม่ยอมรับฟังผู้อื่น^{๒๐} ตัดโอกาสที่จะเจริญปัญญา^{๒๑}

ทิวฏฐิที่เป็นปญฺจธรรม คือ มิจฉาทิวฏฐิ หรือทิวฏฐิปาทาน คือความยึดมั่นด้วยทิวฏฐิ มิจฉาทิวฏฐิคือความเห็นผิด ความเห็นมีอยู่ ๒ อย่าง คือถ้าไม่เห็นถูกก็เห็นผิด เพราะฉะนั้น จึงจำเป็นต้องพยายามประคับประคองใจให้มีความเห็นถูกเอาไว้ เพื่อความเห็นผิดจะได้ไม่เข้ามาครองใจ^{๒๒} ในพรหมชาลสูตร พระพุทธเจ้าทรงตรัสถึงทิวฏฐิ ๖๒ ประการ ซึ่งหมายถึง ทฤษฎีทางอภิปรายที่มีอยู่ในอินเดียทั้งก่อนและร่วมสมัยกับพระพุทธองค์ที่มีอยู่ทั้งหมด ๖๒ ทฤษฎี ซึ่งทฤษฎีทั้งหมดนี้เป็นความเห็นผิด^{๒๓}

มนุษย์ทั้งหลายในโลกนี้ ยึดเอาแต่ความเห็นของตัวเอง ถือรั้นดันทุรังยึดถือในอุดมการณ์หรือลัทธิศาสนาของตน รับฟังคนอื่นไม่ได้ ทนเห็นทนให้ความเชื่อถือหรือความคิดเห็นอย่างอื่นไม่ได้ จึงทำให้คนขัดแย้งทะเลาะวิวาทกัน รวมกำลังกันไปบังคับหรือทำลายผู้อื่น ทิวฏฐินี้ถือว่า ร้ายหนักหนากว่าตัณหาและมานะยิ่ง ทำให้เกิดปัญหามากและหนักที่สุดในโลก ด้วยการหาผลประโยชน์เพื่อหล่อเลี้ยงอำนาจตนไว้ จนทำให้มนุษย์อยู่ร่วมกันด้วยดีอย่างสันติสุขไม่ได้

ทิวฏฐิ เป็นอุปสรรคของการพัฒนาปัญญา เพราะความเชื่อที่ว่า นั่นของเรา เราเป็นนั่น เรา เป็นนี้ สิ่งนี้ถูกต้องตามความคิดเห็นของเรา ซึ่งถือเป็นมิจฉาทิวฏฐิ คือความเห็นที่ไม่ถูกต้อง ซึ่งสิ่งเหล่านี้เป็นอุปสรรคปิดกั้นไม่รับฟังผู้อื่น ปิดโอกาสตนเองในทุกๆ ด้านที่จะเรียนรู้ จึงไม่สามารถเข้าถึงความจริงได้ ในคัมภีร์ปรากฏพุทธพจน์ที่แสดงว่า หากลดทิวฏฐิหรือสลัดทิ้งทิวฏฐิไปเสียจะเกิดปัญญา

ชนเหล่าอื่นจักยึดติดถือมั่นทิวฏฐิของตน สลัดทิ้งได้ยาก ในเรื่องนี้ เราทั้งหลายจักไม่ยึดติด ไม่ถือมั่นทิวฏฐิของตน สลัดทิ้งได้ง่าย^{๒๔} . . .

^{๑๙}ช.ป. (ไทย) ๓๑/๑๒๒/๑๘๘.

^{๒๐}พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต) , สยามสามไตร, (กรุงเทพมหานคร : พิมพ์สวย, ๒๕๕๒), หน้า ๗๑.

^{๒๑}พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, หน้า ๙๕.

^{๒๒}วคิน อินทสระ, ปญฺจธรรม (สิ่งที่หน่วงเหนี่ยวชีวิตให้ตกต่ำล่าช้า), (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ บรรณกิจ, ๒๕๔๙), หน้า ๘๔.

^{๒๓}ดูรายละเอียดใน ที.สี. (ไทย) ๙/๒๘-๑๔๙/๑๑-๔๗, ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๓๔๕/๓๗๕, พระมหาสุทนต์ ติสฺสรวาทิ (นักการศึกษา), “อนิจจตาในพุทธปรัชญาเถรวาท”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย), หน้า ๔๔.

^{๒๔}ม.ม. (ไทย) ๑๒/๘๓/๗๕.

จนทะ มีทฤษฎีหลายประการในโลกเกี่ยวกับอัตตภาวะบ้าง เกี่ยวกับโลกภาวะบ้าง เมื่อ ภิคุเห็นอารมณ์เป็นที่เกิดขึ้น เป็นที่หมักหมม และเป็นที่ท่องเที่ยวแห่งทฤษฎีเหล่านั้นตาม ความเป็นจริงด้วยปัญญาอันชอบอย่างนี้ว่า ‘นั่นไม่ใช่ของเรา เราไม่เป็นนั่น นั่นไม่ใช่อัตตา ของเรา’ ก็ละสลัดทั้งทฤษฎีเหล่านั้นได้^{๒๕} . . .

ความสมบูรณ์ด้วยปัญญา เป็นทางหลักเลียงสำหรับบุคคลผู้มีปัญญาทราวมความเป็นผู้ ไม่ยึดติด ไม่ถือมั่นทฤษฎีของตน และสลัดทิ้งได้ง่าย เป็นทางหลักเลียงสำหรับบุคคลผู้ยึดติด ถือมั่นทฤษฎีของตน และสลัดทิ้งได้ยาก^{๒๖}

กล่าวโดยสรุป ปปัญจธรรม อันได้แก่ คือ ตัณหา มานะ และทฤษฎี นั้น เป็นอุปสรรค ของการพัฒนาปัญญา เนื่องจาก เมื่อติดอยู่ในความอยากทุกรูปแบบ (ตัณหา) ความถือตัว (มานะ) และความยึดติดในความเห็น (ทฤษฎี) การสร้างสรรค์ปัญญาในระดับการบรรลุธรรมจะไม่สามารถเกิดขึ้นได้ และแม้การสร้างสรรค์ปัญญาในระดับการดำรงชีพอาจเกิดขึ้นได้ แต่ย่อมลด ประสิทธิภาพ

๓.๓ แนวทางการพัฒนาปัญญา

เมื่อทราบถึงความหมายของการพัฒนาปัญญาและอุปสรรคของการพัฒนาปัญญาที่ได้ นำเสนอไปแล้วนั้น จึงนำเสนอว่าการพัฒนาปัญญามีแนวทางอย่างไร ซึ่งผู้วิจัยจะศึกษาการพัฒนา ปัญญาใน ๒ แนวทางด้วยกันคือ แนวทางการพัฒนาปัญญาตามหลักไตรสิกขา และแนวทางการ พัฒนาปัญญาตามหลักกฏธรรม ๔

๓.๓.๑ แนวทางการพัฒนาปัญญาตามหลักไตรสิกขา

แม้ปัญญาจะมีความสำคัญและเป็นเป้าหมายของการพัฒนาคุณภาพชีวิตตามหลัก ไตรสิกขา ดังกล่าวแล้ว แต่ปัญญาไม่สามารถเกิดขึ้นมาลอยๆได้^{๒๗} ต้องอาศัยอีก ๒ องค์ประกอบ เป็นฐานในการพัฒนาปัญญา คือ การพัฒนาความประพฤติที่เรียกว่าศีล และการพัฒนาจิตใจ ที่ เรียกว่า สมาธิ ดังข้อความที่ว่า “ปัญญาจะพึงเจริญได้อย่างไร . . . พรรณนาว่า เพราะเหตุที่ธรรม ทั้งหลายอันแยกประเภทเป็นชั้นธ์ आयตนะ ธาตุอินทรีย์ สัจจะและปฏิบัติสมบูรณ์เป็นภูมิธรรม ของปัญญานี้ วิสุทธิ ๒ คือสีลวิสุทธิ^{๒๘} และจิตตวิสุทธิ^{๒๙} เป็นมูลของปัญญานี้”^{๓๐}

^{๒๕}ม.ม. (ไทย) ๑๒/๘๒/๗๐.

^{๒๖}ม.ม. (ไทย) ๑๒/๘๕/๗๗.

^{๒๗}พุทธทาสภิกขุ, พุทธศาสนาคืออะไร, หน้า ๖๖.

^{๒๘}ดูรายละเอียดใน ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๑๗๐/๒๖๗, อจ.ติก. (ไทย) ๒๐/๙๐/๓๑๘, ขุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๒๓๑-๒๓๔/๑๐๔-๑๐๕, ๙๗/๔๗๑, ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๓๙/๖๐, ขุ.ม. (ไทย) ๒๙/๑๐/๔๘, ๘๗/๒๖๒-

การพัฒนาปัญญาจำเป็นต้องมีการพัฒนาพฤติกรรมทางการกระทำและการพัฒนาจิตใจเป็นฐาน โดยในข้อความนี้การพัฒนาความประพฤติและการพัฒนาจิตใจเรียกว่า สลวิสุทธิ และ จิตตวิสุทธิ ตามลำดับ

๓.๓.๑.๑ แนวทางการพัฒนาความประพฤติ (ศีล) ในฐานะบาทฐานการพัฒนาจิตใจ

มนุษย์สามารถพัฒนาความประพฤติ (ศีล) ได้โดยเริ่มต้นตั้งแต่ข้อปฏิบัติขั้นเริ่มแรกสุดที่ความประพฤติพื้นฐาน คือการเน้นไปที่การละเว้นความชั่วต่างๆ เช่น ศีล ๕ ซึ่งเป็นจริยธรรมขั้นพื้นฐานของพุทธจริยศาสตร์ จากนั้นจึงยกระดับความประพฤติให้สูงขึ้นในด้านความดี เมื่อพิจารณาความประพฤติในระดับสูงของพุทธจริยศาสตร์^{๓๐} คือ สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ และสัมมาอาชีวะ ได้แก่ การพูด การกระทำ การประกอบอาชีพด้วยเจตนาที่สุจริต ไม่คิดเบียดเบียน ดังคำกล่าวในพุทธพจน์ “ มาเถิด ภิกษุ เธอจงเป็นผู้มีศีล สำรวมด้วยการสังวร ในปาติโมกข์ เพียบพร้อมด้วยอาจารย์และโคจร จงเป็นผู้มีปกติเห็นภัยในโทษแม้เล็กน้อย สมาทานศึกษาอยู่ในสิกขาบททั้งหลายเถิด”^{๓๑} นอกจากนั้นแล้ว “นรชนผู้มีปัญญาเห็นภัยใน

๒๖๔, ที.สี. (ไทย) ๙/๒๑๓/๗๒-๗๓, ม.อุ. (ไทย) ๑๔/๑๔๐/๑๘๐, พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, หน้า ๓๐๘.

^{๒๙}ดูรายละเอียดใน ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๕๙ ข/๔๑๙, ม.ม. (ไทย) ๑๒/๒๕๗/๒๗๘, ๒๕๙/๒๘๓.

^{๓๐}วิสุทธิ. (ไทย) ๔๓๐/๗๔๑.

^{๓๑}พุทธจริยศาสตร์มีเกณฑ์ตัดสินที่ชัดเจนซึ่งสามารถจำแนกเป็นสามระดับ คือ ระดับพื้นฐานระดับกลาง และระดับสูง ดูรายละเอียดใน พระศรีคัมภีรญาณ (สมจินต์ สมมาปัญญา), พระพุทธศาสนา-ปรัชญา-สังคม, (กรุงเทพมหานคร : อาหารการพิมพ์, ๒๕๕๑), หน้า ๒๖, วคิน อินทสระ, พุทธจริยศาสตร์, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์เมธทราย, ๒๕๕๙), หน้า ๓๗-๙๗, สิวลี ศิริโล, จริยศาสตร์สำหรับพยาบาล, พิมพ์ครั้งที่ ๙, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๕๘), หน้า ๑๑๘-๑๑๙, , พระมหากมล ถาวโร และคณะ, “พุทธจริยศาสตร์กับการโคลนนิ่ง”, ใน พระพุทธศาสนากับวิทยาการโลกยุคใหม่, รวบรวมโดย พระเทพโสภณ (ประยูร ธมฺมจิตฺโต) และคณะ, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๕๘), หน้า ๑๖๒-๑๖๕, ศักดิ์ชัย อนันต์ตรีชัย, “พุทธจริยศาสตร์ต่อการโคลนนิ่งมนุษย์”, สารนิพนธ์พุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย), ๒๕๕๘, หน้า ๓๗-๔๑, พระมหาวรชัย ติสฺสเทโว, “พุทธจริยศาสตร์กับวรรณคดี”, ใน พระพุทธศาสนากับจริยศาสตร์, หน้า ๒๒๖-๒๒๘, นันทพล โจนโกศล, “พุทธประสาทจริยศาสตร์กับภาวะบกพร่องทางสมอง”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย), ๒๕๕๑, หน้า ๓๗๙-๓๘๐.

^{๓๒}ช.ม. (ไทย) ๒๙/๑๕๑/๔๑๖.

สังสารวัฏ ดำรงอยู่ในศีลแล้ว เจริญจิตและปัญญา มีความเพียร มีปัญญาเครื่องบริหารนั้นพึงแก้ความยุ่งนี้ได้”^{๓๓}

ฉะนั้นเมื่อมีการพัฒนาความประพฤติ (ศีล) เกิดขึ้นแล้วจะส่งผลให้บุคคลนั้นมีหิริและโอตตปปะ คือ ละอายและเกรงกลัวต่อการทำผิดหรือทำบาป โดยมิได้ไปเบียดเบียนล่วงละเมิดใครมา ที่จะเป็นเหตุให้ใจควุ่นวายคอยระแวงหวาดหวั่นกลัวโทษ หรือเดือดร้อนใจในความผิดชั่วร้ายของตนเอง^{๓๔} ผู้ที่ศีลหรือผู้ที่มีความประพฤติไม่บริสุทธิ์ จิตใจจะหวั่นไหว พุ้งซ่านใจไม่สงบ ทำให้สมาธิไม่เกิด เดือดร้อนใจ วุ่นวาย หวาดหวั่น คอยระแวง ไม่สบายใจและไม่มีความสุข เมื่อไม่มีความสุข ก็ไม่เกิดสมาธิ แต่หากผู้ใดมีศีล จะทำให้จิตสงบ จิตไม่หวั่นไหว จะเป็นเหตุใกล้ให้เกิดสมาธิ ดังพุทธพจน์ที่ว่า “สุขมีสมาธิเป็นผล”^{๓๕}

๓.๓.๑.๒ แนวทางการพัฒนาจิตใจ (สมาธิ) ในฐานะบาทฐานการพัฒนาปัญญา

เมื่อการพัฒนาความประพฤติที่เรียกว่าศีลเป็นบาทฐานในการพัฒนาจิตใจที่เรียกว่าสมาธิจึงน่าสนใจว่า การพัฒนาจิตใจของมนุษย์จะสามารถทำได้อย่างไร การพัฒนาจิตใจที่เรียกว่าสมาธิจะทำให้จิตมีลักษณะที่แข็งแรง มีพลังมาก ราบเรียบ สงบซึ่ง ไสกระจำง และนุ่มนวลควรแก่การทำงาน^{๓๖} เพื่อนำไปใช้งานได้ในชีวิตประจำวัน ซึ่งพระพุทธเจ้าทรงบรรยายไว้ว่า “เมื่อจิตเป็นสมาธิบริสุทธิ์ผุดผ่อง ไม่มีกิเลสเพียงดั่งเนิน ปราศจากความเศร้าหมอง อ่อน เหมาะแก่การใช้งาน ตั้งมั่น ไม่หวั่นไหวอย่างนี้ ภิกษุผู้นั้นย่อมจิตไปเพื่อญาณทัสสนะ”^{๓๗}

ผู้วิจัยเห็นว่าจิตที่มีลักษณะเช่นนี้เหมาะสมนำไปใช้ได้ดีซึ่งรวมไปถึงความเหมาะสมในการพัฒนาปัญญาเพื่อให้เกิดความรู้ความเข้าใจที่ถูกต้องแจ่มแจ้งชัดเจน เนื่องจากการทำกิจกรรมใด ๆ หากมีจิตลักษณะเช่นนี้ การทำกิจกรรมนั้น ๆ ย่อมมีประสิทธิภาพ รวมไปถึงการพัฒนาปัญญาด้วย

เมื่อเป็นเช่นนี้จึงน่าสนใจว่า การพัฒนาสมาธิจะสามารถทำได้อย่างไร ซึ่งเป็นบาทฐานสำคัญในการพัฒนาปัญญา การพัฒนาสมาธิสามารถจำแนกเป็นการพัฒนาสมาธิตามวิธี

^{๓๓} ส.ส. (ไทย) ๑๕/๑๙๑/๒๗๑.

^{๓๔} พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), สัมมาสมาธิและสมาธิแบบพุทธ, (กรุงเทพมหานคร : ธรรมสภา, ๒๕๕๗), หน้า ๓๘.

^{๓๕} อ.ทสก. (ไทย) ๒๔/๑/๒.

^{๓๖} พระพรหมคุณาภรณ์, พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ, หน้า ๘๓๐.

^{๓๗} กิเลสมีรากะเป็นต้น ท่านเรียกว่า กิเลสเพียงดั่งเนิน (อังคณะ) เพราะยังจิตให้ลาดต่ำ โน้มเอียงไปสู่ที่ต่ำ เช่นต้องย้อนกลับไปสู่จุดตกถยานอีก เป็นต้น - ที.ส. (ไทย) ๙/๒๓๔/๗๗-๗๘.

ธรรมชาติ การพัฒนาสมาธิตามหลักอิทธิบาท ๔ การพัฒนาสมาธิโดยใช้สติเป็นตัวนำ และการพัฒนาสมาธิอย่างเป็นแบบแผน^{๓๘}

(ก) แนวทางการพัฒนาสมาธิตามวิธีธรรมชาติ

การพัฒนาสมาธิตามวิธีธรรมชาติ หมายถึง การฝึกปฏิบัติตามหลักการเกิดขึ้นของสมาธิในกระบวนการธรรมที่เป็นไปเองตามธรรมชาติของธรรมชาติให้ดียิ่งขึ้นไป คือ การฝึกกระทำสิ่งที่ดีงามอย่างใดอย่างหนึ่งให้เกิดปราโมทย์อย่างมีประสิทธิภาพมากยิ่งขึ้น ๆ ขึ้นไป^{๓๙} ซึ่งจะส่งผลให้เกิดปีติ ปัสสัทธิ ความสุข และสมาธิอย่างมีประสิทธิภาพมากยิ่งขึ้น ๆ ขึ้นไปตามการเกิดขึ้นของปราโมทย์ ดังพุทธพจน์ที่ว่า “เมื่อเธอรู้แจ้งอรรถรู้แจ้งธรรม ย่อมเกิดปราโมทย์ เมื่อมีปราโมทย์ ย่อมเกิดปีติ เมื่อใจมีปีติ กายย่อมสงบ เธอมีกายสงบ ย่อมได้รับสุข เมื่อมีสุข จิตย่อมตั้งมั่น”^{๔๐}

(ข) แนวทางการพัฒนาสมาธิตามหลักอิทธิบาท ๔

ถัดจากการพัฒนาสมาธิตามวิธีธรรมชาติ คือ การพัฒนาสมาธิตามหลักอิทธิบาท ๔ ซึ่งหลักธรรมอิทธิบาท ๔ นี้ไม่เพียงแสดงให้เห็นว่า ปัญญาเป็นส่วนหนึ่งของหลักธรรมดังกล่าวตามที่ได้นำเสนอในบทที่แล้วนั้น แต่หลักธรรมอิทธิบาท ๔ นี้ยังสามารถพัฒนาสมาธิได้ด้วยการนำสิ่งที่ทำหรือจุดหมายที่ต้องการมาเป็นอารมณ์ของจิต แล้วปลุกเร้าระดมฉันท์ะ วิริยะ จิตตะ หรือวิมังสา เข้ามาหนุนนำให้สมาธินั้นมีกำลังแข็งแกร่ง^{๔๑}

อิทธิบาทแต่ละข้อทำให้เกิดสมาธิได้ทั้งนั้น ไม่จำเป็นต้องเริ่มที่ข้อใดเป็นการตายตัว แต่โดยปกติมักเริ่มจากฉันท์ะ ถ้าเริ่มตัวหนึ่งแล้ว ตัวอื่นๆ ก็จะมาหนุนทันที และอิทธิบาทแต่ละข้อจะทำให้เกิดสมาธิได้ต่างกันไปตามนิสัยของแต่ละบุคคล^{๔๒}

^{๓๘} พระพรหมคุณาภรณ์, พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ, หน้า ๘๓๙-๘๔๘.

^{๓๙} การกระทำที่ทำให้เกิดปราโมทย์มีหลายอย่างด้วยกัน เช่น ระลึกถึงสิ่งที่ดีงามหรือความดีที่ได้ทำ เช่น ม.ม. (ไทย) ๑๒/๗๕/๖๖, ๔๓๘/๔๖๘, อ.เอกาทศก. (ไทย) ๒๔/๑/๒, ๑/๓๘๙, ๒/๓๙๒, ๓/๕, ๓/๓๙๒, ๔/๖; พิจารณาธรรมเกิดความเข้าใจ เช่น ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๒๒/๓๑๓, ๓๕๕/๓๘๕, ๓๕๙/๔๑๘; มองเห็นความหมัดจดในจิตของตน เช่น ที.สี. (ไทย) ๙/๓๙/๑๖, ๔๐-๔๑/๑๗, ๒๒๕-๒๒๖/๗๕, ๒๒๗-๒๓๐/๗๖, ๔๒๙-๔๓๑/๑๙๑; ผลสืบเนื่องเรื่องศีล เช่น ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๙๗/๑๐๗-๑๐๘, ๓๖๕/๔๔๐, อ.เอกาทศก. ๒๔/๑๑/๔๑๑, ๑๒/๔๑๖; ความไม่ประมาท เช่น ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๐๓๖/๕๕๗; ตามแนวโพชฌงค์ เช่น ส.ม. (ไทย) ๑๙/๓๗๖/๒๒๖, อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๔๖๗/๓๕๙, ๔๖๙/๓๖๐, ๔๗๔/๓๖๒.

^{๔๐} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๕๕/๓๘๕.

^{๔๑} ดูรายละเอียดเพิ่มเติมในพระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ, หน้า ๘๔๖, พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), สัมมาสมาธิและสมาธิแบบพุทธ, หน้า ๔๑.

^{๔๒} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), การเพิ่มประสิทธิภาพในการทำงาน, กรุงเทพมหานคร : ธรรมสภา ๒๕๕๕, หน้า ๑๓-๑๙.

บุคคลบางคน เมื่อมีใจรักในการทำสิ่งใดแล้ว (ฉันทะ) อาจเกิดความแน่วแน่ เกิดสมาธิในการทำสิ่งนั้นๆ ตัวอย่างเช่น ครูชี้แจงให้นักเรียนเห็นคุณค่าความดีของวิชานั้นๆ ว่ามีประโยชน์สำหรับตัวผู้เรียนเองและยังมีประโยชน์ต่อสังคมและส่วนรวม จนทำให้นักเรียนเกิดความรักความพอใจอยากเรียน ส่งผลให้เกิดสมาธิในการเรียน

ส่วนบุคคลบางคน มีใจสู้ ไม่ยอมท้อ เห็นอุปสรรคอันใดจะต้องเอาชนะให้สำเร็จ การนำวิธีะไปกระตุ้นให้เกิดสมาธิย่อมสามารถทำได้ซึ่งเรียกว่า การปลุกฝังสมาธิด้วยวิธีะ ตัวอย่างเช่น ครูพูดปลุกเร้าในแง่เป็นสิ่งที่ท้าทายสติปัญญาความสามารถทำให้เกิดความคึกคักที่จะเรียน เกิดกำลังใจสู้ในการเรียน ส่งผลให้เกิดสมาธิในการเรียน

ในขณะที่บุคคลบางคน มีลักษณะจดจ่อเกี่ยวกับตัวเอง มีความรับผิดชอบในงานที่ตนรับผิดชอบ การนำความจดจ่อ (จิตตะ) นั้นไปกระตุ้นให้เกิดสมาธิย่อมสำเร็จ ตัวอย่างเช่น ครูปลุกเร้าในแง่ความรู้สึกเกี่ยวกับหน้าที่หรือความรับผิดชอบให้เห็นความสำคัญของเรื่องนั้นต่อชีวิตและสังคม ส่งผลให้เกิดสมาธิในการเรียนรู้ในเรื่องนั้นๆ

แต่บุคคลบางคน ชอบสงสัย ชอบค้นคว้า ชอบทดลอง ถ้าทำอะไรให้เขาเกิดความสงสัย อยากรู้ อยากเข้าใจขึ้นมา ก็จะตั้งใจ มีสมาธิค้นคว้า ทดลองในเรื่องนั้นๆ เรียกว่า การปลุกเร้าด้วยวิธีแห่งวิมัสสา ตัวอย่างเช่น ครูสอนตามแนวของการสำรวจตรวจสอบสืบสวน ทดลอง หรือค้นคว้าหาเหตุผล โดยการตั้งคำถามให้นักเรียนตอบ และนักเรียนเกิดสมาธิในการเรียนรู้ในเรื่องนั้นๆ

จากการนำเสนอข้างต้นนี้นอกจากแสดงให้เห็นถึงการพัฒนาสมาธิตามหลักอิทธิบาทแล้ว ยังแสดงให้เห็นว่า เมื่อพัฒนาสมาธิตามหลักอิทธิบาทจะสามารถนำไปเกิดความรู้ความสามารถได้ (ปัญญา) ดังเช่นตัวอย่างการสอนนั้น

(ค) แนวทางการพัฒนาสมาธิโดยใช้สติเป็นตัวนำ

การพัฒนาสมาธิอีกรูปแบบหนึ่ง คือ การพัฒนาสมาธิโดยใช้สติเป็นตัวนำ เมื่อพิจารณาถึงการกระทำใดๆ ต้องอาศัยสติเป็นตัวควบคุม คือ การไม่ปล่อยใจให้เลื่อนลอย ไม่ปล่อยให้อารมณ์ผ่านเรื่อยเปื่อยไป หรือ ไม่ปล่อยให้ความนึกคิดฟุ้งซ่านไปในอารมณ์ต่างๆ หรือหลงไปตามอายตนะทั้ง ๖ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ แต่ให้คอยเฝ้าระวัง แคร้อย่างเดียวเหมือนจับตาอารมณ์ที่ผ่านมาแต่ละอย่าง เปรียบเหมือนการดูภาพยนตร์ เราจะเป็นเพียงผู้ดูเท่านั้น ไม่เข้าไปเป็นนักแสดง ไม่เข้าไปเป็นผู้กำกับการแสดงแต่อย่างใด เราเป็นเพียงผู้ตรวจดูอารมณ์ที่ผ่านไปผ่านมา มองเห็นการปฏิบัติหน้าที่ของสติทั้งในแง่ปฏิเสธ หรือในแง่อนุมัตติ

ในแง่ปฏิเสธสติจะเป็นตัวป้องกัน ยับยั้งจิตไม่ให้ฟุ้งซ่าน ไม่ให้ก้าวพลาด ไม่ให้ถลาลงในธรรมที่ไม่พึงประสงค์ ในแง่อนุมัตติ สติเป็นตัวควบคุมตรวจตรากระแสการรับรู้ ความนึกคิด และพฤติกรรมทุกอย่างให้อยู่ในแนวทางที่ต้องการ ดังนั้น สติจึงเป็นเครื่องมือสำหรับยึดหรือเกาะ

กุมอารมณ์อย่างใดอย่างหนึ่งเอาไว้ข้างหน้าจิต เพื่อพิจารณาจัดการอย่างใดอย่างหนึ่ง ทำให้รักษาสภาพจิตให้อยู่ในภาวะที่ต้องการ ทำให้จิตเป็นสมาธิได้ง่าย ทำให้ร่างกายและจิตใจอยู่ในสภาพเป็นตัวของตัวเอง จัดการกับสิ่งทั้งหลายในโลกได้อย่างดี เมื่อมีภาวะจิตที่เป็นสมาธิ กระแสความคิดและการรับรู้จะขยายไปในมิติต่างๆ ได้ ทำให้การพิจารณาปัญญาดำเนินไปได้ชัดเจนเต็มที่ เป็นพื้นฐานในการสร้างปัญญา สามารถชำระพฤติกรรมต่างๆ ทุกอย่างได้ ทั้งกายกรรม วจีกรรม และมโนกรรม ให้บริสุทธิ์ และเป็นอิสระ^{๔๓}

(ง) แนวทางการพัฒนาสมาธิอย่างเป็นแบบแผน

การเจริญสมาธิอย่างเป็นแบบแผน เป็นวิธีฝึกอบรมเจริญสมาธิที่ได้ปฏิบัติสืบ ๆ กันมา ในประเพณีการปฏิบัติของพุทธศาสนาฝ่ายเถรวาท เป็นวิธีการที่ปฏิบัติอย่างจริงจัง เป็นงานเป็นการ มุ่งฝึกสมาธิแท้ๆ ภายในขอบเขตที่เป็นระดับโลกีย์ทั้งหมด กำหนดวางกันไว้เป็นรูปแบบ^{๔๔} การพัฒนาในเบื้องต้นนอกจากต้องมีศีลที่บริสุทธิ์ดีเป็นบาทฐานแล้ว การเตรียมการพึงมีดังต่อไปนี้คือ^{๔๕}

(๑) การตัดปليโพธ หมายถึง การตัดความกังวลหรือเครื่องผูกพันหรือสิ่งหน่วงเหนี่ยวในเรื่องทั้งหลายที่เป็นอุปสรรคต่อการทำสมาธิ ได้แก่ ความกังวลเกี่ยวกับที่อยู่อาศัย (อาวาสปليโพธ) ความกังวลเกี่ยวกับตระกูลญาติหรืออุปฐาก (กุลปليโพธ) ความกังวลเกี่ยวกับลาภ (ลาภปليโพธ) ความกังวลเกี่ยวกับคณะศิษย์หรือหมู่ชนที่ตนต้องรับผิดชอบ (คนปليโพธ) ความกังวลเกี่ยวกับการงาน (กรรมปليโพธ) ความกังวลเกี่ยวกับการเดินทางไกลเนื่องด้วยกิจธุระ (อัทธานปليโพธ) ความกังวลเกี่ยวกับญาติหรือคนใกล้ชิดที่จะต้องเป็นห่วงซึ่งกำลังเจ็บป่วยเป็นต้น (ญาติปليโพธ) ความกังวลเกี่ยวกับความเจ็บไข้ของตนเอง (อาพาธปليโพธ) ความกังวลเกี่ยวกับการศึกษาเล่าเรียน (คันถปليโพธ) ความกังวลเกี่ยวกับฤทธิ์ของปุณฺณที่ตนจะต้องคอยรักษาไม่ให้เสื่อม (อิทธิปليโพธ) ซึ่งความกังวลข้อท้ายนี้เป็นความกังวลที่ควรตัดสำหรับผู้จะเจริญวิปัสสนาเท่านั้น

(๒) เมื่อตัดปليโพธ ได้แล้ว ไม่มีอะไรติดขัดข้องค้างใจแล้ว ควรหาบุคคล (กัลยาณมิตร) ที่สามารถให้ความรู้ในการปฏิบัติเพื่อพัฒนาสมาธิ (กรรมฐาน) และขอความรู้จากบุคคลดังกล่าว บุคคลนี้มีคุณสมบัติที่ดีงาม คือ น่ารัก น่าเคารพ น่าเจริญใจ รู้จักว่า รู้จักพูด ยอมให้พูด ยอมว่า แลลงเรื่องเล็กซึ่งได้ และไม่ชักนำในเรื่องไม่ควร

^{๔๓} พระพรหมคุณาภรณ์, พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ, หน้า ๘๐๘-๘๑๐.

^{๔๔} พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), สัมมาสมาธิและสมาธิแบบพุทธ, หน้า ๕๕.

^{๔๕} ดูคำอธิบายเพิ่มเติมใน พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ, หน้า ๘๔๙-๘๕๓, พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), สัมมาสมาธิและสมาธิแบบพุทธ, หน้า ๕๕-๖๔.

(๓) การเลือกสิ่งที่ถูกใช้เพื่อเป็นอุปกรณ์ในการพัฒนาสมาธิให้เหมาะสมกับตนเอง จากทั้งหมด ๔๐ อย่างซึ่งสามารถจำแนกเป็น ๗ หมวด ได้แก่ (๑) กลืน ๑๐ แปลว่า วัตถุอันจูงใจ หรือวัตถุสำหรับเพ่งเพื่อบังคับจิตให้เป็นสมาธิ ใช้วัตถุภายนอกเข้าช่วย คือ ดิน (ปฐวี) น้ำ (อาโป) ไฟ (เตโช) ลม (วาโย) เชี่ยว (นีล) เหลือง (พีต) แดง (โลहित) ขาว (โอทาท) แสงสว่าง (อาโลก) อากาศหรือช่องว่าง (ปริจินนาทาส) (๒) อสุภะ ๑๐ ได้แก่ พิจารณาซากศพในระยะต่างๆ กัน รวม ๑๐ ระยะ เริ่มตั้งแต่ศพที่ขึ้นอืดไปถึงศพที่เหลือแต่โครงกระดูก (๓) อนุสติ ๑๐ คือ อารมณ์ตั้งงามที่ควรระลึกถึงเนื่องๆ ได้แก่ ระลึกถึงพระพุทธเจ้า (พุทธานุสติ) ระลึกถึงพระธรรม (ธัมมานุสติ) ระลึกถึงพระสงฆ์ (สังฆานุสติ) ระลึกถึงศีล (สีลानุสติ) ระลึกถึงจาคะ (จาคานุสติ) ระลึกถึงเทวดา (เทวตานุสติ) ระลึกถึงความตาย (มรณสติ) สติอันไปในกายหรือระลึกถึงเกี่ยวกับร่างกาย (กายคตาสติ) สติกำหนดลมหายใจเข้าออก (อานาปานสติ) ระลึกถึงธรรมเป็นที่สงบคือนิพพาน (อุปสมานุสติ) (๔) อัปมัณญา ๔ คือ ธรรมที่พึงแผ่ออกไปในสัตว์มนุษย์ทั้งหลายอย่างมีจิตใจสม่ำเสมอทั่วกัน ไม่ประมาณ ไม่จำกัดขอบเขต เรียกว่า พรหมวิหาร ๔ ได้แก่ เมตตา กรุณา มุทิตา และอุเบกขา (๕) อาหาเร ฏีกูลสัณญญา คือ กำหนดหมายความเป็นปฏิภูลในอาหาร (๖) จตุธาตววัฏฐาน หมายถึง กำหนดพิจารณาธาตุ ๔ คือ พิจารณาเห็นร่างกายของตน โดยสักว่าเป็นธาตุ ๔ แต่ละอย่าง ๆ (๗) อรูปหรืออารูป ๔ ได้แก่ กำหนดภาวะที่เป็นอรูปธรรมเป็นอารมณ์ จนได้จตุตถฌาน มาแล้ว คือ กำหนดช่องว่างหาที่สุดมิได้เป็นอารมณ์ (อากาธานัญญาตนะ) กำหนดวิญญานหาที่สุดมิได้เป็นอารมณ์ (วิญญานัญญาตนะ) กำหนดภาวะไม่มีอะไรเลยเป็นอารมณ์ (อากิญจัญญาตนะ) และ เข้าถึงภาวะมีสัณญาก็ไม่ใช่ ไม่มีสัณญาก็ไม่ใช่ (เนวสัณญานาสัณญายตนะ)

(๔) การอาศัยอยู่ในสถานที่ส่งเสริมการพัฒนาสมาธิ สถานที่ดังกล่าวไม่ไกลไม่ใกล้ จนเกินไป ไปมาสะดวก กลางวันผู้คนไม่พลุกพล่าน ปราศจากการรบกวนของเลื้อยบุง เมื่อพักอยู่ที่สถานที่นั้นแล้วไม่ขัดสนเรื่องปัจจัย ๔ และในสถานที่นี้มีพระเถระผู้เป็นพหูสูต

(๕) การปฏิบัติตามวิธีพัฒนาสมาธิตามอุปกรณ์ที่เลือกไว้ในข้อ (๓) ซึ่งแต่ละอุปกรณ์นั้นมีรายละเอียดเกี่ยวกับการปฏิบัติและขีดขั้นของความสำเร็จที่แตกต่างกันไป อย่างไรก็ตาม การปฏิบัตินั้นสามารถสรุปหลักการทั่วไปอย่างกว้างๆ เป็น ๓ ขั้น คือ (๑) บริกรรมภาวนา เป็นการเจริญสมาธิขั้นเริ่มต้น ได้แก่ การกำหนดถือ เอาณิมิตในสิ่งที่ใช้เป็นอารมณ์กรรมฐาน เช่น เพ่งดวงกลืน (๒) อุปจารภาวนา เป็นการเจริญสมาธิขั้นอุปจาร ได้แก่ อาศัยบริกรรมสมาธิ เอาจิตกำหนดอุคคณิมิตต่อไป จนกระทั่งแน่วแน่มั่นคงในใจ เกิดเป็นปฏิภาคนิมิตขึ้น นิรวรณ์จะสงบระงับ และ (๓) อัปนาภาวนา เป็นการเจริญสมาธิขั้นอัปนา ได้แก่ เสพปฏิภาคนิมิตที่เกิดขึ้นนั้นสม่ำเสมอด้วยอุปจารสมาธิ เช่น ประคบบระครองจิตให้พอดี^{๔๖}

^{๔๖}พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), สัมมาสมาธิและสมาธิแบบพุทธ, (กรุงเทพมหานคร : ธรรมสภา, ๒๕๔๗), หน้า ๗๓-๗๕.

กล่าวโดยสรุปของเรื่องการพัฒนาปัญญาตามหลักไตรสิกขา คือ การพัฒนาปัญญาตามหลักไตรสิกขาไม่ได้มุ่งแสดงให้เห็นถึงวิธีการพัฒนาปัญญาโดยตรง แต่มุ่งแสดงให้เห็นถึงการพัฒนาขั้นตอนอื่นที่เป็นบาทฐานให้สามารถพัฒนาปัญญาได้อย่างมีประสิทธิภาพ อย่างไรก็ตามไตรสิกขาสามารถเชื่อมโยงสู่หลักธรรมอื่นเพื่อแสดงให้เห็นถึงวิธีการพัฒนาปัญญาได้ แต่รายละเอียดดังกล่าวจะสามารถศึกษาผ่านแนวทางการพัฒนาปัญญาอื่นซึ่งจะนำเสนอในลำดับถัดไป

๓.๓.๒ แนวทางการพัฒนาปัญญาตามหลักทฤษฎีธรรม ๔

หลักทฤษฎีธรรม ๔ มีอุปการคุณสำหรับมนุษย์ทุกคน^{๔๗} เป็นธรรมเครื่องเจริญปัญญา^{๔๘} เป็นหลักในการพัฒนาปัญญา ซึ่งสามารถนำไปสู่การบรรลุธรรมขั้นต่างๆ จนถึงขั้นสูงสุด ประกอบด้วย ๔ ประการ คือ (๑) การเสวนาสัตบุรุษ (สัปปริสสังเสวะ) (๒) การฟังคำสอน (สัทธัมมัสสวนะ) (๓) การพิจารณาไตร่ตรองอย่างแยบคาย (โยนิโสมนสิการ) (๔) การปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรม (ธัมมานุธัมมปฏิบัติ) ดังพุทธพจน์ที่ว่า

ภิกษุทั้งหลาย ธรรม ๔ ประการนี้ที่บุคคลเจริญ ทำให้มากแล้ว ย่อมเป็นไปเพื่อทำให้แจ้งโสดาปัตติผล ธรรม ๔ ประการ ะไรบ้าง คือ ๑. สัปปริสสังเสวะ (คบสัตบุรุษ) ๒. สัทธัมมัสสวนะ (ฟังพระสัทธรรม) ๓. โยนิโสมนสิการ (การพิจารณาโดยแยบคาย) ๔. ธัมมานุธัมมปฏิบัติ (ปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรม) ธรรม ๔ ประการนี้แลที่บุคคลเจริญ ทำให้มากแล้ว ย่อมเป็นไปเพื่อทำให้แจ้งโสดาปัตติผล . . . ภิกษุทั้งหลาย ธรรม ๔ ประการนี้ที่บุคคลเจริญ ทำให้มากแล้ว ย่อมเป็นไปเพื่อทำให้แจ้งสกทาคามิผล . . . อนาคามิผล . . .อรหัตตผล^{๔๙}

๓.๓.๒.๑ การเสวนาสัตบุรุษ (สัปปริสสังเสวะ)

การพัฒนาปัญญาที่เริ่มต้นจาก การเสวนาสัตบุรุษ คือ การคบหากับผู้ทรงปัญญา หมายถึง “การคบหากัลยาณมิตร หรือการมีมิตรดี การคบหาคนนั้นเป็นพื้นฐานเบื้องต้น ที่จะนำไปสู่ความเจริญหรือความเสื่อม”^{๕๐} ฉะนั้น การพัฒนาปัญญาให้ก้าวหน้าจะต้องคบบุคคลที่ดี ก่อน ซึ่งคนดีที่ควรคบหานั้นเรียกว่า สัตบุรุษ หมายถึง ท่านผู้รู้ ผู้มีความรู้ ซึ่งควรจะมีคุณลักษณะอย่างน้อย ๗ ประการ อันได้แก่ (๑) รู้หลักและรู้จักเหตุ (ธัมมัญญตา) คือ รู้หลักความจริงของธรรมชาติ รู้หลักการ ซึ่งเป็นเหตุให้กระทำการได้สำเร็จผลตามมุ่งหมาย (๒) รู้ความมุ่งหมายและรู้จักผล (อัตถัญญตา) คือ รู้ความหมายและความมุ่งหมายของหลักธรรมหรือหลักการ กฎเกณฑ์ หน้าที่ รู้ผลที่ประสงค์ของกิจที่จะกระทำ (๓) รู้จักตน (อัตตัญญตา) คือ รู้ฐานะ ภาวะ เพศ กำลัง ความรู้ ความถนัด ความสามารถ และคุณธรรม (๔) รู้ประมาณ (มัตตัญญตา) คือ รู้จักความพอเหมาะพอดี (๕) รู้จักกาล (กาลัญญตา) คือ รู้ว่าเวลาไหน ควรทำอะไร (๖) รู้จักชุมชน (ปริสสัญญตา) คือ รู้จักถิ่น รู้จักที่ชุมชน และชุมชน รู้จักมารยาท ระเบียบวินัย และข้อควรรู้ควร

^{๔๗} อัง.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๔๔๙/๓๖๘.

^{๔๘} อัง.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๔๔๘/๓๖๗-๓๖๘.

^{๔๙} ชุ.ป. (ไทย) ๓๑/๓/๕๔๓-๕๔๔, และดูรายละเอียดเพิ่มเติมใน ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๐๐๑/๕๔๕, ๑๐๕๖/๕๖๘, ๑๐๕๑/๕๗๗, ๑๐๕๘/๕๗๙, ๑๐๗๐/๕๘๒.

^{๕๐} พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), เล่าเรื่องให้โยมฟัง ชุดที่ ๒ พัฒนาปัญญา, (กรุงเทพมหานคร : บริษัท สหธรรมิก จำกัด, ๒๕๔๐), หน้า ๖๓.

ปฏิบัติอื่นๆ ต่อชุมชนนั้นๆ (๗) รู้จักบุคคล (บุคคลัญญตา) คือ รู้ความแตกต่างระหว่างบุคคล โดยอหยาตัย ความสามารถ และคุณธรรม เป็นต้น^{๕๑}

ผู้ทรงปัญญานอกจากควรมีคุณลักษณะ ๗ ประการดังกล่าวแล้วยังควรมีคุณสมบัติอีก ๗ ประการ ได้แก่ (๑) น่ารัก (ปิโย) คือ เข้าถึงจิตใจ สร้างความสนิทสนมเป็นกันเอง (๒) นำเคารพ (ครุ) คือ มีความประพฤติดมควรแก่ฐานะ (๓) นำเจริญใจ (ภาวนีโย) คือ มีความรู้จริง ทรงภูมิปัญญาแท้จริง (๔) รู้จักพูดให้ได้ผล (วตฺตา จ) คือ พูดเป็น รู้จักชี้แจงให้เข้าใจ รู้ว่าเมื่อไร ควรพูดอะไร อย่างไร คอยให้คำแนะนำ (๕) ทนต่อถ้อยคำ (วจนฺทโม) คือ พร้อมที่จะรับฟัง คำปรึกษาซักถามแม้จุกจิก อดทนฟังได้ ไม่เบื่อหน่าย ไม่เสียอารมณ์ (๖) แฉ่งเรื่องล้าลึกได้ (คฺมภิรณฺจ กถํ กตฺตา) คือ กล่าวชี้แจงเรื่องต่างๆ ที่ลึกซึ้งซับซ้อนให้เข้าใจได้ (๗) ไม่ชักนำไปในอริฐาน (โน จญฺฐานํ นโยชเย) คือ ไม่แนะนำในเรื่องเหลวไหล หรือชักนำไปในทางเสื่อมเสีย^{๕๒}

การคบหากับผู้ทรงปัญญาซึ่งมีคุณลักษณะข้างต้นนั้น ถือเป็นสิ่งสำคัญขั้นพื้นฐานที่จะนำไปสู่ความเจริญหรือความเสื่อม เมื่อเราได้คบคนดี คนที่มีความรู้ ความสามารถเป็นพื้นฐานเบื้องต้นให้ได้ฟังคำแนะนำสั่งสอน และได้แบบอย่างที่ดีให้เราได้รับความรู้ที่ใช้จากการเล่าเรียนนั้นไปประพฤติดิปฏิบัติจนบรรลุความสำเร็จเป็นผู้ที่มีปัญญาไปด้วย แต่หากคบคนพาลย่อมนำไปสู่ความเสื่อม ดังสุภาษิตที่ว่า “คบคนพาลพาลพาไปหาผิด คบบัณฑิตบัณฑิตพาไปหาผล”^{๕๓}

ตัวอย่างเช่น นิทานชาดก เรื่องลูกนกแขกเต้า มีลูกนก ๒ ตัวเกิดมาในรังเดียวกัน แต่วันหนึ่งเกิดพายุพัดพารากจากกันไป ตัวหนึ่งไปอยู่กับฤาษี ซึ่งเป็นผู้มีคุณธรรม บรรยาภาสและสิ่งแวดล้อมล้วนแต่เป็นสิ่งที่ได้เห็นแต่สิ่งที่ตึงาม นกแขกเต้าตัวนี้เป็นผู้มีธรรม สุภาพอ่อนหวาน ส่วนนกแขกเต้าอีกตัวหนึ่งได้ไปตกอยู่กับโจร ซึ่งมีความเป็นอยู่แตกต่างกันโดยสิ้นเชิง นกแขกเต้าตัวนี้จึงก้าวร้าว พุดจาหยาบคาย^{๕๔}

จากตัวอย่างนี้แสดงให้เห็นว่า การคบคนนั้นเป็นสิ่งสำคัญซึ่งบุคคลควรใช้วิจารณญาณในการเลือกและตัดสินใจคบคนๆ นั้น เพราะจะเป็นพื้นฐานเบื้องต้นที่นำไปสู่ความเสื่อมหรือความเจริญ ซึ่งความเจริญนี้รวมไปถึงการกลายเป็นผู้ทรงปัญญาเอง ดังนั้นการคบหากับผู้ทรงปัญญาจึงจัดเป็นขั้นตอนหนึ่งในแนวทางการพัฒนาปัญญา

^{๕๑}ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๖/๓๓๓, ๓๕๓/๔๐๐, พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, หน้า ๒๑๐.

^{๕๒}พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, หน้า ๒๐๔.

^{๕๓}ราชบัณฑิตยสถาน, พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๕๒, หน้า ๗๘๕.

^{๕๔}ช.ชา.ติก. (ไทย) ๒๗/๑๕๙-๑๘๕/๔๙๗-๕๐๒, คู่มืออธิบายเพิ่มเติมใน พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), “หลักการพัฒนาปัญญา : ศาสนา-ประวัติศาสตร์”, โพสท์ทูเดย์, (วันอาทิตย์ที่ ๑๔ พฤศจิกายน ๒๕๕๗) : B7.

๓.๓.๒.๒ การฟังคำสอน (สัทธัมมัสสวนะ)

ขั้นตอนต่อมา ได้แก่ การฟังคำสอน (สัทธัมมัสสวนะ) คือ การใส่ใจเรียนฟังให้ได้ความรู้ได้ธรรมแท้ การฟังคำสอน เอาใจใส่สดับรับฟังคำบรรยาย คำแนะนำสั่งสอนแสวงหาความรู้ ทั้งจากตัวบุคคลโดยตรงและจากหนังสือแหล่งความรู้อื่นๆ ดังคำกล่าวที่ว่า “การปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรม คือ การนำสิ่งที่ได้เล่าเรียนและตริตrongเห็นแล้วไปใช้ปฏิบัติให้ถูกต้องตามหลัก สอดคล้องกับความมุ่งหมายของหลักการนั้นๆ”^{๔๔}

การพัฒนาปัญญาตามหลักวุฒิธรรมนี้ แม้ว่าจะได้คบหาสัตบุรุษแล้วในขั้นตอนที่ผ่านมา แต่หากไม่รู้จักนำโอกาสนั้นก่อให้เกิดประโยชน์แก่ตนเอง โดยพยายามฟังคำแนะนำของท่าน คนๆ นั้นอาจจะไม่สามารถพัฒนาปัญญาของตนได้ เปรียบได้เหมือนทัพพิกับลิ้นที่ต่างกัน ทัพพินั้นอยู่ในหม้อแกง แต่ไม่เคยรู้รสแกงเลย หรือคนที่ใกล้ชิดสนิทใกล้กับปราชญ์ซึ่งเป็นสัตบุรุษแล้ว แต่ไม่รู้จักสดับรับฟังก็เช่นกัน เปรียบเหมือนกับทัพพินที่ไม่รู้รส แกง ต่างกับลิ้น ลิ้นนั้นถ้าตักแกงเพียงช้อนเดียวใส่เข้าปากก็รู้รสแกงว่ามีรสอร่อยหรือไม่อร่อย เผ็ดเค็มเปรี้ยวอย่างไร ฉะนั้นจึงควรทำตนเหมือนกับลิ้นรู้รสแกง ไม่ใช่ทำตนเหมือนกับทัพพินที่ไม่รู้รสแกง^{๔๕}

กล่าวโดยสรุป การพัฒนาขั้นแรกจะต้องหาโอกาสที่ดีให้ได้พบกับสัตบุรุษที่เป็นคนดีมีคุณธรรม มีความรู้ดี เป็นกัลยาณมิตร และเมื่อพบสัตบุรุษแล้ว รู้จักแล้ว ต้องหมั่นฟังความรู้ของคนดีมีความรู้นั้นๆ จึงจะได้ปัญญา หรือเกิดปัญญา หรือทำปัญญาให้สร้างสรรค์และเจริญขึ้น

^{๔๔}พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, หน้า ๑๓๘.

^{๔๕}พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), “หลักการพัฒนาปัญญา : ศาสนา-ประวัติศาสตร์”, หน้า B7.

๓.๓.๒.๓ การพิจารณาไตรตรองอย่างแยบคาย (โยนิโสมนสิการ)

ขั้นตอนต่อมา หลังจากได้การคบหากับผู้ทรงปัญญาแล้ว การฟังคำสอนจากท่านผู้ทรงปัญญายังไม่เพียงพอ แต่จะต้องรู้จักนำคำสอนหรือความรู้ที่ได้ฟังมานั้นมาคิดพิจารณาไตรตรองอย่างแยบคาย (โยนิโสมนสิการ)^{๕๗} “รู้จักไตรตรองพิจารณา คือ ฟังอย่างเดียวไม่พอ ฟังแล้วรู้จักคิดรู้จักพิจารณาจึงจะได้ประโยชน์”^{๕๘} และ เป็นการพัฒนาปัญญาที่สามารถดำเนินไปได้ด้วยการพิจารณาไตรตรองอย่างแยบคายมีหลายวิธีด้วยกัน ซึ่งสามารถประมวลเป็นแบบใหญ่ได้ ๑๐ วิธีดังรายละเอียดต่อไปนี้^{๕๙}

(๑) วิธีคิดแบบสืบสาวเหตุปัจจัย คือ การพิจารณาปรากฏการณ์ที่เป็นผล ให้รู้จักสภาวะที่เป็นจริง หรือพิจารณาปัญหา หาหนทางแก้ไข ด้วยการค้นหาสาเหตุและปัจจัยต่าง ๆ ที่เรียกว่า วิธีคิดแบบอัทธูปัจจัยตา หรือคิดตามหลักปฏิจจสมุปบาท เช่น คิดแบบปัจจัยสัมพันธ์ “เมื่อสิ่งนี้มี สิ่งนี้จึงมี เพราะสิ่งนี้เกิดขึ้น สิ่งนี้จึงเกิดขึ้น เมื่อสิ่งนี้ไม่มี สิ่งนี้จึงไม่มี เพราะสิ่งนี้ดับ สิ่งนี้จึงดับ”^{๖๐} หรือคิดแบบสอบสวนหรือตั้งคำถาม เช่นที่พระพุทธเจ้าทรงตรัสให้พิจารณาไตรตรองอย่างแยบคายว่า “ภิกษุทั้งหลาย ก่อนแต่ตรัสรู้ เมื่อเราเป็นโอรสตัวยังไม่ได้ตรัสรู้ ได้มีความคิดคำนึงอย่างนี้ว่า ‘โลกนี้ถึงความคับแค้น จึงเกิด แก่ ตาย จูติ และอุบัติก็บุคคลไม่รู้อุบายสลัดออกจากทุกข์ คือ ชราและมรณะนี้ เมื่อไรจึงจะพ้นจากทุกข์ คือ ชราและมรณะนี้ได้’”^{๖๑}

(๒) วิธีคิดแบบแยกแยะส่วนประกอบ คือ การพิจารณาที่เป็นการคิดที่มุ่งให้มอง และให้รู้จักสิ่งทั้งหลายตามสภาวะของมัน เพื่อให้เห็นความไม่มีแก่นสาร หรือความไม่มีตัวตน โดยเฉพาะการพิจารณาเห็น สัตว์บุคคลเป็นเพียงการประชุมกันเข้าขององค์ประกอบที่เรียกว่า ขันธ์ ๕ มองตามสภาวะแยกออกไปว่าเป็นนามธรรมและรูปธรรม ตัวอย่างการพิจารณาไตรตรองอย่างแยบคายแบบนี้เช่นการพิจารณาว่า “เมื่อขันธ์ทั้งหลายมีอยู่ การสมมติว่าสัตว์ก็มีได้ เหมือนคำว่ารถมีได้เพราะประกอบส่วนต่างๆ เข้าด้วยกัน”^{๖๒}

(๓) วิธีคิดแบบสามัญญลักษณะ หรือวิธีคิดแบบรู้เท่าทันธรรมดา คือ มองอย่างรู้เท่าทันความเป็นไปของสิ่งทั้งหลาย มันเกิดจากปัจจุบันปรุงแต่ง เมื่อเกิดขึ้นแล้วก็ต้องดับไป ไม่เที่ยง

^{๕๗}ที.ป. (ไทย) ๑๑/๓๑๑/๒๘๖, ๓๕๑/๓๖๘, ๓๕๙/๔๑๘, ม.มู. (ไทย) ๑๒/๑๕/๑๘, ๔๕๒/๔๙๑, ส.ม. (ไทย) ๑๙/๕๕/๔๕, ๖๙/๔๙, ๗๖/๕๑, ๘๓/๕๕, ๑๐๐๑/๔๙๕, ๑๐๔๖/๕๖๙, ๑๐๗๐/๔๘๒.

^{๕๘}พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), เล่าเรื่องให้โยมฟัง ชุดที่ ๒ พัฒนาปัญญา, หน้า ๖๘.

^{๕๙}พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), วิธีคิดตามหลักพุทธธรรม, (กรุงเทพมหานคร : ศยาม, ๒๕๕๙), หน้า ๔๐-๑๒๘.

^{๖๐}ม.มู. (ไทย) ๑๒/๔๐๔/๔๓๗, ม.อุ. (ไทย) ๑๔/๑๒๖/๑๖๔, ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๒๑/๓๘, ๓๗/๗๙, ๔๑/๘๖, อง.ทสภ. (ไทย) ๒๔/๙๒/๒๑๔, ข.อุ. (ไทย) ๒๕/๑/๑๗๑, ข.ม. (ไทย) ๒๙/๑๘๖/๕๒๖.

^{๖๑}ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๑๐/๑๕.

^{๖๒}ส.ส. (ไทย) ๑๕/๑๗๑/๒๒๘.

ไม่คงที่ ไม่คงอยู่ตลอดไป เรียกว่า อนิจจัง ทุกอย่างต่างเกิดดับเปลี่ยนแปลงไปตลอดเสมอ มีสภาวะถูกบีบคั้นกดดัน หนอยู่ไม่ได้ เรียกว่า เป็นทุกข์ และทุกอย่างเป็นไปตามเหตุปัจจัย มันไม่อาจเป็นของของใคร ไม่มีใครเป็นเจ้าของครอบครองมันได้จริง เรียกว่าเป็นอนัตตา ตัวอย่างการพิจารณาไตร่ตรองอย่างแยบคายแบบนี้เช่นการพิจารณาว่า “อุปาทานชั้นที่ ๕ ประการอัน ภิกษุผู้มีศีลควรมนสิการโดยแยบคาย โดยความเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ . . . (บังคับไม่ได้) เป็นของทรุดโทรม เป็นของสูญ เป็นอนัตตา”^{๖๓}

(๔) วิธีคิดแบบอริยสัจจ์ หรือวิธีคิดแบบแก้ปัญหา สามารถจำแนกได้ ๒ วิธี ได้แก่ (ก) การคิดตามเหตุและผล หรือเป็นไปตามเหตุและผลสืบสาวจากผลไปหาเหตุ แล้วแก้ไขและทำการที่ต้นเหตุ จัดเป็น ๒ คู่ คือ คู่ที่ ๑ ทุกข์เป็นผล เป็นตัวปัญหา สมุทัยเป็นเหตุ เป็นที่มาของปัญหา เป็นจุดที่ต้องกำจัดหรือแก้ไข จึงจะพ้นปัญหาได้ คู่ที่ ๒ นิโรธ เป็นผล เป็นภาวะสิ้นปัญหามรรคเป็นเหตุ เป็นวิธีการ เพื่อบรรลุจุดหมายคือ ภาวะสิ้นปัญหา ดับทุกข์ (ข) การวิธีคิดที่ตรงจุดตรงเรื่อง มุ่งตรงสิ่งที่ต้องทำ ใช้แก้ปัญหา ไม่ฟุ้งซ่าน โดยพัฒนาเป็นปัญญา คือทุกข์ ให้อำนาจที่คือ ปริญา แก่ด้วยการรู้ สมุทัย ทำหน้าที่ให้ถูกต้อง คือ ปหาน ได้แก่ กำจัดหรือละเสีย นิโรธ ความดับทุกข์ หน้าที่คือ สัจฉิกิริยา ทำให้แจ้ง ทำให้เป็นจริง และมรรค ทางดับทุกข์ มีหน้าที่คือ ภาวนา ปฏิบัติหรือลงมือทำ ตัวอย่างการพิจารณาไตร่ตรองอย่างแยบคายแบบนี้เช่นการพิจารณาว่า

นี้ทุกข์ (สภาวะที่ทนได้ยาก) นี้ทุกข์สมุทัย (เหตุเกิดทุกข์) นี้ทุกข์นิโรธ (ความดับทุกข์) นี้ทุกข์นิโรธคามินีปฏิปทา (ข้อปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์) เมื่ออริยสาวกนั้นมนสิการโดยแยบคายอย่างนี้สังโยชน ๓ คือ (๑) สักกายทิฏฐิ(ความเห็นว่าเป็นตัวของตน) (๒) วิจิกิจฉา(ความลังเลสงสัย) (๓) สัสสพตปราคาส(ความถือมั่นศีลและวัตร) ย่อมสิ้นไป ภิกษุทั้งหลาย เหล่านี้เรียกว่า อาสวะที่ต้องละด้วยทัสสนะ^{๖๔}

(๕) วิธีคิดแบบอรรถธรรมสัมพันธ์ คือ เป็นการพิจารณาคิดตามหลักการและความมุ่งหมาย คือ พิจารณาให้เข้าใจความสัมพันธ์ระหว่างธรรมกับอรรถ หรือหลักการกับความมุ่งหมาย เพื่อนำไปสู่การปฏิบัติที่ถูกต้องที่เรียกว่า ธัมมานุธัมมปฏิบัติ หมายถึง ปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรม ซึ่งจะได้นำเสนออีกครั้งในหัวข้อถัดไป

(๖) วิธีคิดแบบเห็นคุณโทษและทางออก หรือพิจารณาให้ครบทั้ง อัสนาตะ(ส่วนดี ส่วนอร่อย) อาทีนวะ (ส่วนเสีย ข้อเสีย) นิสสรณะ (ทางออก ทางรอด) การพิจารณาโดยใช้วิธีนี้คือ ควรยอมรับส่วนดีของสิ่งหรือข้อปฏิบัติที่ตนละเว้น และไม่มองข้ามซึ่งโทษ ข้อบกพร่อง จุดอ่อน ข้อเสีย คิดมองตามความเป็นจริงทำให้ปฏิบัติได้ถูกต้อง มีความไม่ประมาท นำเอาส่วนดีของสิ่งที่ตนละเว้นมาใช้ประโยชน์ได้ และสามารถหลีกเลี่ยง หรือมีโอกาสแก้ไขส่วนเสียบกพร่องที่

^{๖๓} ส.ช. (ไทย) ๑๗/๑๒๒/๒๑๕.

^{๖๔} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๒๑/๒๑.

ติดตามมากับสิ่งหรือข้อปฏิบัติที่ตนเลือกรับเอานั้นได้ด้วย ตัวอย่างการพิจารณาไตร่ตรองอย่าง
แบบคายแบบนี้เช่นการพิจารณาว่า

ภิกษุทั้งหลาย สมณะหรือพราหมณ์ผู้ไม่รู้คุณของโลกโดยความเป็นคุณ โทษของโลกโดย
ความเป็นโทษ และเครื่องสลัดออกไปโดยความเป็นเครื่องสลัดออกไปตามความเป็นจริง
เราไม่ยกย่องว่าเป็นสมณะในหมู่สมณะ หรือเป็นพราหมณ์ในหมู่พราหมณ์ และท่าน
เหล่านั้นไม่ชื่อว่าทำให้แจ้งคุณของความเป็นสมณะและคุณของความเป็นพราหมณ์ด้วย
ปัญญาอันยิ่งเองเข้าถึงอยู่ในปัจจุบัน”^{๖๕}

(๗) วิธีคิดแบบรู้คุณค่าแท้-คุณค่าเทียม คือ การพิจารณาในเรื่องการจับจ่ายใช้สอย
ในปัจจุบัน ๔ ที่เกี่ยวกับการบริโภคอุปโภคในชีวิตประจำวัน โดยมองถึงประโยชน์ที่จะได้รับว่าสิ่งนั้นมี
คุณค่า สามารถสนองความต้องการของเราได้ ซึ่งคุณค่านี้นี้มี ๒ ประเภทคือ (ก) คุณค่าแท้ คือ ใน
แง่ที่สามารถสนองความต้องการของชีวิตโดยตรง ซึ่งคุณค่านี้อาศัยปัญญาเป็นเครื่องตีค่าหรือวัด
ราคา เช่น การรับประทานอาหาร อาหารมีคุณค่าประโยชน์เพื่อหล่อเลี้ยงร่างกายให้ดำรงชีวิตอยู่ได้
มีสุขภาพดี อยู่ผาสุก มีกำลังเกื้อกูล บำเพ็ญกิจหน้าที่ เป็นต้น (ข) คุณค่าพอกเสริมหรือคุณค่า
เทียม เป็นไปเพียงเพื่อปรนเปรอการเสพเสวยเวทนาหรือเสริมราคาเสริมขยายตีค่าหรือวัดราคา
เรียกว่า คุณค่าสนองตัณหาก็ได้ เป็นต้น เช่น อาหารที่มีคุณค่าอยู่ที่ความอร่อย สนุกสนาน โก้ มั่ง
เอาจแต่ความสวยงาม เป็นต้น การพิจารณาไตร่ตรองอย่างแบบคายแบบนี้เช่นการพิจารณาว่า
“ภิกษุพิจารณาโดยแบบคายแล้ว จึงใช้สอยจิ๋ว เพียงเพื่อป้องกันความหนาวป้องกันความร้อน
ป้องกันสัมผัสแห่งเหลือบ ยุง ลม แดด และสัตว์เลื้อยคลานเพียงเพื่อปกปิดอวัยวะที่ก่อให้เกิด
ความละอาย”^{๖๖}

(๘) วิธีคิดแบบเร้าคุณธรรม เป็นการพิจารณาที่เป็นวิธีคิดในแนวสักตกันหรือบรรเทา
และขัดเกลادتัณหา ซึ่งหลักวิธีคิดนี้จะขึ้นอยู่กับประสบการณ์ คือ สิ่งที่ได้ประสบหรือได้รับรู้มา
อย่างเดียวกัน แต่โครงสร้างของจิตใจหรือแนวทางความเคยชินต่างๆ ที่เป็นเครื่องปรุงจิต สดแต่
การทำใจในขณะนั้นๆ เช่น การคิดถึงความตาย ถ้ามีโยนิโสมนสิการ ก็จะมีมุมมอง ในลักษณะ
ทำใจหรือคิดไม่ถูกวิธี อุกุศลก็เกิดขึ้น คือ คิดถึงความตายแล้วสลดหดหู่ เกิดความเศร้า
หวาดเสียวใจบ้าง แต่ถ้ามีโยนิโสมนสิการ คือ ทำใจหรือคิดให้ถูกวิธี ก็จะไม่เกิดกุศล คือ เกิด
ความรู้สึกตื่นตัว เร้าใจ ไม่ประมาท เร่งชวนขวายปฏิบัติกิจหน้าที่ ทำสิ่งที่ดีงามเป็นประโยชน์ เป็น
ต้น ตัวอย่างการพิจารณาไตร่ตรองอย่างแบบคายแบบนี้ เช่น เรื่องราวอย่างหนึ่ง หากพิจารณาไป
อย่างหนึ่งจะทำให้เสียใจคร่ำครวญ แต่หากพิจารณาไปอีกอย่างหนึ่งจะทำให้เกิดความเพียรพยายาม
พระพุทธเจ้าตรัสว่า

^{๖๕}อง.ต.ก. (ไทย) ๒๐/๑๐๗/๓๕๐.

^{๖๖}ข.ม. (ไทย) ๒๙/๒๐๖/๖๐๑.

ภิกษุในพระธรรมวินัยนี้ มีงานที่ต้องทำ เธอมีความคิดอย่างนี้ว่า ‘เราจักต้องทำงาน เมื่อเราทำงานอยู่ ภายจักเมื่อยล้า อย่ากระนั้นเลย เราจะนอน’ เธอจึงนอนเสีย ไม่ปรารภความเพียร เพื่อถึงธรรมที่ยังไม่ถึง เพื่อบรรลุธรรมที่ยังไม่บรรลุ เพื่อทำให้แจ้งธรรมที่ยังไม่ทำให้แจ้ง . . . ภิกษุในพระธรรมวินัยนี้มีงานที่ต้องทำ เธอมีความคิดอย่างนี้ว่า ‘เราจักต้องทำงาน เมื่อเราทำงาน การจะใส่ใจคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าทั้งหลายมิใช่ทำได้ง่าย อย่ากระนั้นเลย เราจะรีบปรารภความเพียร เพื่อถึงธรรมที่ยังไม่ถึง เพื่อบรรลุธรรมที่ยังไม่บรรลุ เพื่อทำให้แจ้งธรรมที่ยังไม่ทำให้แจ้ง’ เธอจึงปรารภความเพียร เพื่อถึงธรรมที่ยังไม่ถึง เพื่อบรรลุธรรมที่ยังไม่บรรลุ เพื่อทำให้แจ้งธรรมที่ยังไม่ทำให้แจ้ง”^{๖๗}

(๙) วิธีคิดแบบอยู่กับปัจจุบัน เป็นการพิจารณาในแนวทางของความรู้หรือคิดด้วยอำนาจปัญญา ไม่ว่าจะเป็นเรื่องที่เป็นไปอยู่ในขณะนี้ หรือเป็นเรื่องล่วงไปแล้ว ไม่ว่าจะเป็นเรื่องของกาลภายหน้า ซึ่งวิธีคิดแบบเป็นอยู่ในขณะปัจจุบันนี้ สติปัฏฐานเป็นส่วนประกอบที่สำคัญ เพราะใช้เจริญในชีวิตประจำวัน ถือเป็นการปฏิบัติเพื่อพัฒนาปัญญา หมายถึง ขณะเดียวที่กำลังเกิดขึ้นเป็นอยู่ เป็นอยู่ในปัจจุบันคือมีสติตามทันสิ่งที่รับรู้เกี่ยวข้องหรือต้องทำอยู่ในขณะนั้น ๆ แต่ละขณะทุก ๆ ขณะ ไม่ตกอยู่ในอำนาจอารมณ์ คิดเลือนลอยฟุ้งเพื่อฝันไป ตัวอย่างการพิจารณาไตร่ตรองอย่างแยบคายแบบนี้เช่นการพิจารณาว่า “บุคคลไม่ควรคำนึงถึง สิ่งล่วงไปแล้ว ไม่ควรหวังสิ่งที่ยังไม่มาถึง สิ่งใดล่วงไปแล้ว สิ่งนั้นก็พ้นอันละไปแล้ว และสิ่งใดที่ยังไม่มาถึง สิ่งนั้นก็พ้นอันยังไม่มาถึง”^{๖๘}

(๑๐) วิธีคิดแบบวิภาษวาท เป็นการพิจารณาแยกแยะ จำแนก แจกแจง หรือวิเคราะห์ ซึ่งสามารถจำแนกให้เห็นเป็นลักษณะต่าง ๆ ได้ดังนี้คือ (ก) การพิจารณาจำแนกโดยแง่ด้านของความจริง คือจำแนกตามแง่ด้านต่าง ๆ ตามที่เป็นอยู่จริงของสิ่งนั้น ๆ และจำแนกโดยมองหรือแสดงความจริงของสิ่งนั้น ๆ ให้ครบทุกแง่ทุกด้าน (ข) การพิจารณาจำแนกโดยส่วนประกอบ คือ วิเคราะห์แยกแยะออกไปให้รู้เท่าทันภาวะที่สิ่งนั้น ๆ เกิดขึ้นจากองค์ประกอบย่อย ๆ ต่าง ๆ มาประชุมกันเข้า (ค) การพิจารณาจำแนกโดยลำดับขณะ คือ แยกแยะวิเคราะห์ปรากฏการณ์ตามลำดับความสืบทอดแห่งเหตุปัจจัย ซอยออกไปเป็นแต่ละขณะ ๆ ให้มองเห็นตัวเหตุปัจจัยที่แท้จริง (ง) การพิจารณาจำแนกโดยความสัมพันธ์แห่งเหตุปัจจัย คือ สืบสาวสาเหตุปัจจัยต่าง ๆ ที่สัมพันธ์สืบทอดกันมาของสิ่งหรือปรากฏการณ์ต่าง ๆ ทำให้มองเห็นความจริงที่สิ่งทั้งหลายไม่ได้ตั้งอยู่ลอย ๆ ไม่ได้เกิดขึ้นลอย ๆ แต่เกิดขึ้นด้วยอาศัยเหตุปัจจัย จะดับไปด้วยการดับที่เหตุปัจจัย (จ) การพิจารณาจำแนกโดยเงื่อนไข คือ มองหรือแสดงความจริงโดยพิจารณาเงื่อนไขประกอบ เช่น เมื่อครั้งพระพุทธเจ้าทรงทดลองบำเพ็ญทุกรกิริยาอย่างสุดกำลัง ทรงเห็นว่าไม่ใช่ทางที่

^{๖๗}ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๓๕/๓๔๔.

^{๖๘}ม.อ. (ไทย) ๑๔/๒๗๒/๓๑๙.

ถูกต้อง ก็ทรงเปลี่ยนวิธีการโดยทรงคิดพิจารณาและค้นพบทางสายกลาง แล้วทรงปฏิบัติจนบรรลุโพธิญาณในที่สุด^{๖๙}

เท่าที่นำเสนอมาทั้งหมดนี้แสดงให้เห็นว่า การพิจารณานี้มีหลายอย่าง ถือเป็นเรื่องสำคัญที่จะทำให้เกิดประโยชน์ เพราะเมื่อพิจารณาไตร่ตรองโดยแยบคายมีความรู้ความเข้าใจดีแล้วย่อมนำไปปฏิบัติ อันเป็นสิ่งที่ต่อเนื่องกัน เริ่มแรกจากการคบคนดี ตามด้วยการสังเกต สดับฟังคำสอน และเมื่อฟังแล้วต้องพิจารณาไปด้วย จับหลัก จับประเด็นให้เข้ากับความมุ่งหมายของตนที่จะใช้ จากนั้นนำไปปฏิบัติ อันเป็นการพัฒนาปัญญาในข้อต่อไป

๓.๓.๒.๔ การปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรม (ธัมมานุธัมมปฏิบัติ)

การปฏิบัติโดยอาศัยหลักธัมมานุธัมมปฏิบัติเป็นวิธีการประยุกต์วิธีการหนึ่ง (ข้อ ๕) ในการพิจารณาอย่างแยบคายที่ได้นำเสนอไปแล้วในหัวข้อที่ผ่านนั้น ยังสามารถแสดงตัวอย่างเด่นชัดในฐานะขั้นตอนสุดท้ายของการพัฒนาปัญญาตามหลักกุฏทมิธรรม ๔ ซึ่งควรทำความเข้าใจเพิ่มเติมดังนี้ คือ

การปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรม (ธัมมานุธัมมปฏิบัติ) คือ การปฏิบัติธรรมถูกหลัก ดำเนินชีวิตถูกต้องตามธรรม หรือการปฏิบัติธรรมให้ถูกหลัก ถูกความมุ่งหมาย ธรรมข้อนี้เป็นเรื่องการปฏิบัติ จะมีอยู่ ๒ นัยด้วยกันคือ (ก) การปฏิบัติธรรมตามฐานะของตน คือมองดูฐานะของตนว่าควรจะทำอย่างไร จึงปฏิบัติอย่างนั้น เช่น สำหรับฆราวาส การปฏิบัติธรรมสมควรแก่การเป็นฆราวาส สำหรับภิกษุสงฆ์ควรปฏิบัติตามความเป็นพระสงฆ์ ด้วยศีลวินัยที่ควรรักษา ส่วนอีกนัยหนึ่ง คือ (ข) การปฏิบัติธรรมน้อยค่อยแก่ธรรมใหญ่ หรือปฏิบัติธรรมย่อยค่อยตามหลักใหญ่ คือ การปฏิบัติธรรมถูกหลัก คือ ทำให้ข้อปฏิบัติย่อยเข้ากันได้ สอดคล้องกัน และส่งผลแก่หลักการใหญ่ เป็นไปเพื่อจุดหมายที่ต้องการ^{๗๐}

การปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรม (ธัมมานุธัมมปฏิบัติ) เป็นข้อที่ควรฝึกฝนให้มีปัญญาที่จะสามารถเลือกหลักธรรมให้ถูกกับบริบทที่เกี่ยวข้อง หากเลือกหลักธรรมผิดกับบริบทที่กำลังสนใจอาจส่งผลเสียมากกว่าผลดี ซึ่งเปรียบได้กับการเลือกใช้ยาที่ไม่ถูกกับโรค ดังนั้นการพัฒนาปัญญาให้สมบูรณ์จำเป็นต้องฝึกการปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรม

ตัวอย่างเช่น ในอดีตกาล ณ ริมทะเลแห่งหนึ่งมีชาวบ้านนำเครื่องเช่นมาสังเวทพญานาคและทิ้งเครื่องเช่นไว้ หลังจากนั้นปรากฏว่า กาสามีภรรยาคนหนึ่ง ลงมากินเครื่องเช่นนั้น ซึ่งรวมไปถึงการกินปลา การกินเนื้อ และการดื่มสุรา ซึ่งส่งผลให้เกิดเมามายขึ้นมา ก็จะเล่นน้ำ

^{๖๙}ดูรายละเอียดเรื่องการทรงทดลองบำเพ็ญทุกริกิริยาของพระพุทธเจ้าใน ขุ.พุทธ. (ไทย) ๓๓/๑๒-๑๓/๖๕๗, ๑๔-๑๖/๖๕๖.

^{๗๐}ดูคำอธิบายเพิ่มเติมใน พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ, หน้า ๖๘๔-๖๙๓.

ทะเลให้สนุก แต่พอตีมีคลื่นพัดมา นางถูกพัดลงทะเลไป ถูกปลาใหญ่ซุกกินนางกาไปเสีย ฝ่ายนายกามีความเศร้าโศกเสียใจมาก พบฝูงกาจำนวนมาก ได้เล่าเรื่องให้ฟัง ว่านางกาถูกโจรทะเล (ทะเล) เอาไป บรรดาเหล่ากาทั้งหลาย มีใจคิดจะช่วย คิดว่า พวกตนนั้นฝูงใหญ่ จะช่วยกันวิดน้ำให้แห้งเพื่อหานางกา เลยช่วยกันวิดน้ำทะเล ทั้งวิดทั้งตีมันจนเหนื่อย แต่ไม่เป็นผลสำเร็จ เหล่ากา นั้นเหน็ดเหนื่อย ได้แต่คร่ำครวญเสียใจ จนกระทั่ง เทวดารำคาญอยากช่วยให้พ้นการร้องไห้ทุกข์ เลยเนรมิตเป็นรูปที่น่ากลัว เรื่องราวจึงจบลง^{๗๑}

จากตัวอย่างนี้แสดงให้เห็นว่า ฝูงกาแม้มีความเพียรอย่างมาก แต่น้ำทะเลมีปริมาณมากวิดเท่าไรย่อมมีจักแห้ง ขืนวิดต่อไปย่อมตายเปล่า การใช้ความเพียรไม่ถูกที่ถูกทาง ย่อมไม่สำเร็จผล ซึ่งไม่จัดเป็นธัมมานุวัตรปฏิบัติ

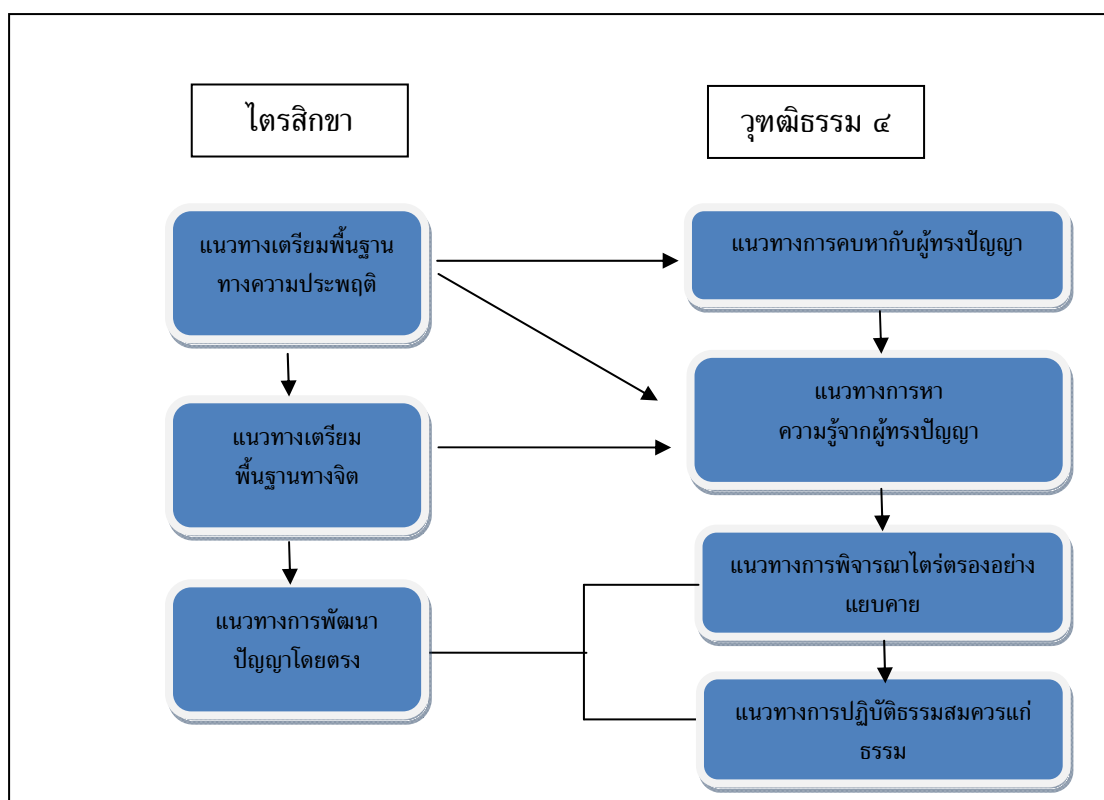
๓.๓.๓ การสังเคราะห์แนวทางการพัฒนาปัญญาตามหลักไตรสิกขากับหลักกุศลธรรม

เมื่อแนวทางการพัฒนาปัญญาตามหลักไตรสิกขา คือ การพัฒนาปัญญาตามเรื่อง ศีล สมาธิ และปัญญา แม้ไม่ได้มุ่งแสดงให้เห็นถึงแนวการพัฒนาปัญญาโดยตรง แต่มุ่งแสดงให้เห็นถึงการพัฒนาขั้นตอนที่เป็นบาทฐานให้สามารถพัฒนาปัญญาได้อย่างมีประสิทธิภาพ เช่น ขั้นแรก การที่จะพัฒนาปัญญาได้นั้นต้องมีศีลเป็นพื้นฐาน เพราะศีลมีความหมายว่า ปกติ สงบ เมื่อจิตใจสงบจึงสามารถพัฒนาสมาธิให้เจริญก้าวหน้าได้ เมื่อมีสมาธิที่ตั้งมั่นเกิดขึ้นแล้วจึงนำมาใช้งาน อันเป็นหลักและแนวทางที่จะทำให้ประสบความสำเร็จ อย่างไรก็ตามไตรสิกขายังสามารถเชื่อมโยงเข้าสู่หลักธรรมอื่นเพื่อแสดงให้เห็นถึงแนวการพัฒนาปัญญาที่ประสบความสำเร็จมุ่งไปสู่เป้าหมายที่ต้องการหรือวางไว้

ส่วนแนวทางการพัฒนาปัญญาตามหลักกุตติธรรม ๔ นั้น เริ่มต้นจากการคบหากับผู้ทรงปัญญาที่เป็นกัลยาณมิตร เป็นสัตบุรุษ เช่น พ่อ แม่ ครูอาจารย์ เพื่อนที่คบหา หนังสือ สื่อมวลชน และวัฒนธรรม ซึ่งให้ข่าวสารที่ถูกต้อง สั่งสอนอบรมไปในทางที่ดีงาม เรียกว่า สัปบุริสสังเสวะ จากนั้นควรหมั่นฟังความรู้จากผู้ทรงปัญญาเพื่อให้ได้มาซึ่งความรู้ความเข้าใจเกิดปัญญาที่เรียกว่า สัทธัมมัสสวนะ จากนั้นนำความรู้ที่ได้นั้นมาพิจารณาไตร่ตรองด้วยความคิดที่แยกคายด้วยวิธีต่างๆ สุดท้ายจึงนำการเรียนรู้จากทั้งสามอย่างที่ได้อ่านข้างต้นไปปฏิบัติให้สมควรแก่ธรรมนั้นคือ ให้เหมาะสมทั้งกาลเวลา สถานการณ์และวัตถุประสงค์เพื่อให้ได้ปัญญา มุ่งสู่จุดหมายที่ต้องการของแต่ละบุคคลอันเป็นเหตุอันสมควรในการพัฒนาปัญญา

^{๗๑}พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), เล่าเรื่องให้โยมฟัง ชุดที่ ๒ พัฒนาปัญญา, หน้า ๗๐-๗๑.

เมื่อนำแนวทางการพัฒนาปัญญาตามหลักไตรสิกขากับแนวทางการพัฒนาปัญญาตามหลักอุทติธรรม ๔ มาสังเคราะห์เข้าด้วยกันทำให้เกิดบทสรุปของแนวทางการพัฒนาปัญญาดังแผนภูมิต่อไปนี้

จากแผนภูมินี้ เมื่อพิจารณาชุดแนวทางการพัฒนาทางซ้ายของแผนภูมิจะเห็นถึงแนวทางการพัฒนาปัญญาตามหลักไตรสิกขา และหากพิจารณาชุดแนวทางการพัฒนาทางขวาของแผนภูมิจะเห็นถึงแนวทางการพัฒนาปัญญาตามแนวทางอุทติธรรม ๔ ดังที่ได้นำเสนอแล้วข้างต้น

แต่เมื่อพิจารณาภาพรวมของแผนภูมิจะเห็นถึงความเชื่อมโยงระหว่างแนวทางการพัฒนาทั้งสองนั้น เริ่มจากแนวทางเตรียมพื้นฐานทางความประพฤติที่เรียกว่าศีลนั้น นอกจากจะเป็นบาทฐานต่อแนวทางเตรียมพื้นฐานทางจิตที่เรียกว่าสมาธิแล้ว ยังเป็นบาทฐานต่อแนวทางการคบหากับผู้ทรงปัญญาที่เรียกว่าสัพปุริสสังเสวะ เนื่องจากการคบหากันจะต้องมีความประพฤติที่เข้ากันได้ในระดับหนึ่ง ซึ่งผู้ทรงปัญญาย่อมมีความประพฤติที่เป็นบาทฐานต่อการมีปัญญาตามหลักไตรสิกขา การคบหากับผู้ทรงปัญญาจึงจำเป็นต้องเตรียมพื้นฐานทางความประพฤติ

ไม่เพียงเท่านั้น แนวทางเตรียมพื้นฐานทางความประพฤติ ยังเป็นบาทฐานต่อแนวทางการหาความรู้จากผู้ทรงปัญญาที่เรียกว่าลัทธัมมัสสนะด้วยเช่นกัน เนื่องจากการหาความรู้จาก

ผู้ทรงปัญญาจะต้องฝึกฝนความประพฤติให้อยู่ในแนวทางการหาความรู้ให้ได้ เช่น การฟังคำบรรยายโดยผู้ทรงปัญญาเป็นเวลาต่อเนื่องในระยะเวลาหนึ่ง ในขณะที่ฟังนั้นจะต้องสามารถควบคุมความประพฤติในขณะที่ฟังให้อยู่ในอาการสำรวม หากพื้นฐานทางความประพฤติไม่เพียงพอ ย่อมไม่สามารถฟังอยู่ในอาการสำรวมจนจบการบรรยายนั้นได้

เมื่อพิจารณาต่อไปจะพบว่าแนวทางการหาความรู้จากผู้ทรงปัญญาไม่เพียงต้องใช้แนวทางการคบหากับผู้ทรงปัญญาและแนวทางเตรียมพื้นฐานทางความประพฤติเป็นบาทฐานดังที่นำเสนอแล้วนั้น ยังต้องใช้แนวทางเตรียมพื้นฐานทางจิตอีกด้วย เนื่องจากการหาความรู้จากผู้ทรงปัญญาจะต้องมีจิตที่ตั้งมั่นในเรื่องนั้น ๆ หากจิตไม่เป็นสมาธิการฟังคำบรรยายจากผู้ทรงปัญญาย่อมด้อยประสิทธิภาพ

นอกจากนี้ เมื่อพิจารณาความสัมพันธ์ระหว่างแนวทางการพัฒนาปัญญาโดยตรงกับแนวทางการพิจารณาไตร่ตรองอย่างแยกคางที่เรียกว่าโยนิโสมนสิการ และแนวทางการปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรมที่เรียกว่าธัมมานุธัมมปฏิบัติจะพบว่าโยนิโสมนสิการและธัมมานุธัมมปฏิบัตินั้นคือแนวทางการพัฒนาปัญญาโดยตรง

แม้ว่าเมื่อพิจารณาอย่างเคร่งครัดตามแนวทางของพระอภิธรรม โยนิโสมนสิการนั้นไม่ใช่ปัญญา^{๗๒} แต่เมื่อพิจารณาตามบริบทของเนื้อหาโยนิโสมนสิการซึ่งเป็นแนวทางการพิจารณาไตร่ตรองอย่างแยกคางนี้จะพบว่า มีเนื้อหาครอบคลุมไปถึงเรื่องการคิด และแม้ว่าการคิดนั้นไม่ใช่ปัญญา (หากพิจารณาอย่างเคร่งครัดตามแนวทางของพระอภิธรรม)^{๗๓} แต่เมื่อพิจารณาในมุมมองที่กว้างออกไปในเรื่องไตรสิกขา การคิดสามารถจัดเป็นปัญญาได้ ดังจะเห็นได้จากเรื่องการคิดที่ถูกต้องที่เรียกว่าสัมมาสังคัปจะสามารถจัดเป็นปัญญาในเรื่องไตรสิกขาได้^{๗๔} และเมื่อพิจารณารายละเอียดของแนวทางการพิจารณาไตร่ตรองอย่างแยกคางแล้ว ธัมมานุธัมมปฏิบัติเป็นแนวทางหนึ่งในโยนิโสมนสิการ แต่ในหลักกุฏทศธรรม ๔ ธัมมานุธัมมปฏิบัติแสดงตัวอย่างเด่นชัดมาเป็นขั้นตอนสุดท้ายของการพัฒนาปัญญาตามหลักธรรมนี้ดังที่ได้นำเสนอไปแล้ว

เมื่อโยนิโสมนสิการและธัมมานุธัมมปฏิบัติคือแนวทางการพัฒนาปัญญาโดยตรง แนวทางเตรียมพื้นฐานทางจิตและแนวทางการหาความรู้จากผู้ทรงปัญญาย่อมเป็นบาทฐานต่อ

^{๗๒}ดูรายละเอียดเพิ่มเติมใน นันทพล โจนโกศล, “อายตนะ : สนามแห่งความรู้ในพุทธจิตวิทยา”, สารนิพนธ์พุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย), ๒๕๕๐, หน้า ๕๖.

^{๗๓}ดูรายละเอียดเพิ่มเติมใน นันทพล โจนโกศล, “พุทธประสาทจริยศาสตร์กับภาวะบกพร่องทางสมอง”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย), ๒๕๕๑, หน้า ๓๕๔-๓๗๒.

^{๗๔}ม.ม. (ไทย) ๑๒/๔๖๒/๕๐๓.

แนวทางการพัฒนาปัญญาโดยตรงซึ่งรวมไปถึงโยนิโสมนสิการและธัมมานุธัมมปฏิบัติด้วย เนื่องจากลำดับความสัมพันธ์ของแต่ละขั้นตอนทั้งในแนวทางการพัฒนาปัญญาตามหลักไตรสิกขา และในแนวทางการพัฒนาปัญญาตามแนวทางพุทธธรรม ๔ เองตามที่ได้นำเสนอไปแล้ว

๓.๔ เป้าหมายของการพัฒนาปัญญา

เมื่อแนวทางการพัฒนาให้เกิดปัญญาเป็นเช่นนี้ ประเด็นถัดมาจึงน่าสนใจว่าการพัฒนาปัญญามีจุดหมายเพื่ออะไร มีประโยชน์จริงหรือไม่ การค้นหาคำตอบได้มุ่งไปสู่ประโยชน์สุขในด้านต่าง ๆ เนื่องจากชีวิตที่สมบูรณ์มีความสุขเป็นภาวะที่น่าปรารถนา

๓.๔.๑ เป้าหมายเพื่อประโยชน์สุขในปัจจุบัน (ทฤษฎีมิกัตตะ)

การเข้าใจถึงเรื่องเป้าหมายการพัฒนาปัญญาเพื่อประโยชน์สุขที่ตามองเห็น(ประโยชน์สุขในปัจจุบัน) ควรทำความเข้าใจว่าประโยชน์สุขที่ตามองเห็นนั้นหมายถึง ประโยชน์สุขในระดับต้นตามหลักความต้องการของมนุษย์อันได้แก่ ปัจจัย ๔ ซึ่งเป็นเรื่องของวัตถุหรือด้านรูปธรรมที่ประกอบไปด้วย (๑) การมีสุขภาพที่ดี ร่างกายที่แข็งแรงและสมบูรณ์ ไม่เจ็บไข้ได้ป่วย สุขสบาย ใช้การได้ดี (๒) การมีทรัพย์สินเงินทอง การงานดำรงชีพด้วยอาชีพสุจริตเป็นหลักเป็นฐานสามารถพึ่งตนเอง จัดหา ใช้จ่ายและเก็บออม (๓) การมีความสัมพันธ์ที่ดีกับเพื่อนมนุษย์สถานะทางสังคมเป็นที่ยอมรับ มีกัลยาณมิตร (๔) การมีครอบครัวที่สมบูรณ์และเป็นสุข (กรณีคฤหัสถ์)^{๗๔}

ประโยชน์สุขในระดับต้นนี้ตรงกับศัพท์เฉพาะที่เรียกว่า “ทฤษฎีมิกัตตะ” คือประโยชน์ปัจจุบัน อันถือว่ามนุษย์จะขาดไม่ได้ เพราะถือเป็นฐานที่มั่นคงต่อการดำเนินชีวิตต่อไปในภายภาคหน้า ซึ่งทุกคนต้องพัฒนาปัญญาตนเองให้เกิดขึ้นและใช้ปัญญาเพื่อหาสิ่งเหล่านี้มาเพื่อความสุขของตน ทำให้สุขภาพดี เมื่อสุขภาพดี เราสามารถหาเงินได้สะดวก เมื่อมีทรัพย์สิน สิ่งที่มาตามาคือ ฐานะทางสังคม เป็นที่ยอมรับ มียศ มีตำแหน่ง สืบเนื่องอาศัยกัน ทำให้ได้มาซึ่งมิตรและบริวาร ช่วยเหลือทำอะไรได้สะดวกและกว้างไกลขึ้น อันเป็นฐานให้ครอบครัวมั่นคงและมีความสุข เลี้ยงดูบุตรหลานได้ จะสามารถสร้างสรรค์ความเจริญของชีวิตครอบครัว วงศ์ตระกูล และสังคมประเทศชาติต่อไป แต่ถ้าใครขาดประโยชน์ระดับต้นนี้ชีวิตก็จะลำบาก^{๗๕}

เมื่อเข้าใจประโยชน์สุขที่ตามองเห็นแล้วจึงสามารถทำความเข้าใจต่อไปว่า เมื่อปฏิบัติตามแนวทางการพัฒนาปัญญาแล้วจะสามารถนำไปสู่ประโยชน์สุขที่ตามองเห็นซึ่งเป็นเป้าหมายในการพัฒนานั้นได้อย่างไร

แนวทางการใช้ปัญญาเพื่อพัฒนาปัญญานำไปสู่ประโยชน์สุขที่ตามองเห็นนั้นสามารถดำเนินไปตามหลักความต้องการของมนุษย์ทั้ง ๔ นั้น มนุษย์ทุกคนควรทำให้เกิดขึ้น เพราะถ้าใครขาดระดับนี้ความเป็นอยู่ของชีวิตจะลำบาก มีชีวิตได้ยาก และก้าวไปสู่ความสุขหรือประโยชน์ในระดับสูงติดขัดมาก

ฉะนั้น เมื่อเราอยู่ในโลกต้องพยายามสร้างประโยชน์สุขในระดับนี้ให้ได้ เพื่อความเป็นอยู่ที่สบาย เริ่มจากการดูแลให้ตนเอง มีร่างกายแข็งแรง สุขภาพดี ไม่เจ็บไข้ได้ป่วย ใช้การได้

^{๗๔} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), ชีวิตที่สมบูรณ์, พิมพ์ครั้งที่ ๑๑, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ธรรมังคทอง, ๒๕๔๙), หน้า ๑๘-๑๙.

^{๗๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๘-๑๙, เรื่อง “ทฤษฎีมิกัตตะ” ดูใน ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๑๗๖/๑๓๗, ๑๔๗/๑๔๘, ขุ.ส. (ไทย) ๒๕/๓๗/๕๐๗, ดุราลัยละเอียดเพิ่มเติมในพระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), ประโยชน์สูงสุดชีวิตนี้, (กรุงเทพมหานคร : ธรรมสภา, ๒๕๔๗), หน้า ๑๙๗-๑๙๙.

ดี เมื่อมีสุขภาพดี หาเงินทองได้สะดวก ไม่ต้องวุ่นวายกับโรคภัยไข้เจ็บ การมีสุขภาพดีนั้นถือเป็นฐานในการรองรับขั้นพื้นฐานไว้ก่อน เมื่อมีทรัพย์สินเงินทองแล้ว ฐานะทางสังคมจะพุ่งมาด้วย เพราะตามหลักของค่านิยมในสังคม เมื่อใครมีทรัพย์สินเงินทองมักเป็นที่ยอมรับ กลายเป็นคนมีฐานะได้รับการยกย่อง มีเกียรติ มีอำนาจ ทำให้ทางแห่งการใช้มาของทรัพย์สินเงินทองมีมากขึ้น ด้วย เมื่อมีทรัพย์สินเงินทอง มียศ มีตำแหน่งแล้ว จะทำให้มีมิตรบริวารตามมาด้วย เป็นเครื่องประกอบที่ช่วยทำให้อะไรต่าง ๆ สามารถทำได้สะดวกและกว้างขวางยิ่งขึ้น สุดท้ายความเป็นครอบครัวที่ดี ที่มั่นคง มีความสุข จะทำให้การทำหน้าที่ของงานนั้นปลอดโปร่ง โล่งใจ คล่องตัว อันเป็นสิ่งที่เกื้อกูลแก่กันและกัน การพัฒนาปัญญาที่เป็นไปอย่างสร้างสรรค์เพราะบรรลุเป้าหมายที่ได้วางไว้^{๗๗}

๓.๔.๒ เป้าหมายเพื่อประโยชน์สุขในอนาคต (สัมปรายิกัตตะ)

แม้มนุษย์จะพัฒนาปัญญาจนสามารถบรรลุประโยชน์สุขในระดับต้นมาได้ แต่ใช้ว่าจะเพียงพอ โดยยังมีข้อบกพร่อง คือ ยังรู้สึกไม่โปร่งโล่งใจเต็มที่ เช่น แม้มีทรัพย์สินเงินทอง แต่ยังรู้สึกไม่ปลอดภัย ห่วงกังวล และแม้ว่ามียศ มีตำแหน่ง แต่ยังคงไม่แน่ใจว่าเป็นที่ยอมรับในสังคมหรือไม่ จึงกลายเป็นว่า สิ่งเหล่านี้ล้วนเป็นของเทียม เช่น เกียรติยศ ความเคารพ ทำให้เกิดเป็นปมในใจ ทำให้ไม่ได้สุขที่แท้จริง จึงเกิดเป็นปัญหาขึ้นมา เพราะความไม่เต็มอิ่ม ไม่โปร่งโล่ง ระแวง อิจฉาริษยา และความรู้สึกไม่มั่นใจในตนเอง

เมื่อเป็นเช่นนี้ การพัฒนาปัญญาจนสามารถบรรลุประโยชน์สุขระดับที่สองจึงมีความจำเป็น การพัฒนาปัญญาเพื่อให้ได้ประโยชน์ในขั้นนี้เป็นเรื่องของจิตใจที่ลึกซึ้งลงไป เรียกว่าประโยชน์ที่เลยจากตามองเห็น (ด้านนามธรรม) หรือเลยไปข้างหน้าไม่เห็นเป็นรูปธรรมต่อหน้าต่อตา เรียกว่า สัมปรายิกัตตะ^{๗๘} เช่น ความมีชีวิตที่มีคุณค่าเป็นประโยชน์ การที่เราได้ช่วยเหลือผู้อื่น ได้ทำประโยชน์ให้แก่เพื่อนมนุษย์ เมื่อใดที่นึกถึงขึ้นมา ว่าได้ทำชีวิตให้มีคุณค่า ได้ใช้ชีวิตอย่างมีประโยชน์จะทำให้มีใจและมีความสุขอีกแบบหนึ่ง^{๗๙}

หลังพัฒนาปัญญาไปสู่เป้าหมายระดับต้นแล้ว ถือได้ว่ามีความพร้อมที่จะพัฒนาปัญญาในขั้นต่อมา กล่าวคือ หากพัฒนาปัญญาจนสู่เป้าหมายระดับที่เลยจากตามองเห็น(ประโยชน์ในอนาคต) จะสามารถนำทรัพย์สินเงินทองซึ่งเป็นผลจากการบรรลุเป้าหมายในระดับต้นนั้นมาจัดสรรช่วยเหลือเพื่อนมนุษย์ตามฐานะของตนเอง ความมั่นใจในตนเองจะเกิดขึ้น แต่ถ้าหากทำ

^{๗๗} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), *ชีวิตที่สมบูรณ์*, หน้า ๑๙-๒๐.

^{๗๘} เรื่อง “สัมปรายิกัตตะ” ดูใน ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๑๓๖/๑๓๗, ๑๔๗/๑๔๘, ขุ.ส. (ไทย) ๒๕/๓๗/๕๐๗, ดุราลละเอียดยเพิ่มเติมในพระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), *ประโยชน์สูงสุดชีวิตนี้*, หน้า ๑๙๗-๑๙๙.

^{๗๙} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), *ชีวิตที่สมบูรณ์*, หน้า ๒๗.

ระดับหนึ่งไว้ไม่ดี ไม่มีเงินไปช่วย จะทำประโยชน์สุขได้น้อย ทำให้ต้องมีทั้งสองขึ้น ความสุขใจขึ้นใจในการได้ช่วยเหลือเกื้อกูลผู้คน จะทำให้เกิดความมั่นใจในชีวิตตน เมื่อนึกขึ้นมาเมื่อใดจะเป็นความสุขลึกซึ้งอยู่ภายใน เนื่องจากเป็นคุณธรรมภายใน พอมียุคธรรมภายใน ที่ช่วยเสริมหนุนประโยชน์ทุกทางด้านของจิตใจ โดยเฉพาะศรัทธา ทำให้เกิดความเชื่อมั่นในคุณความดี ในการทำความดี ในจุดหมายที่ต้งาม ซึ่งจะส่งผลให้เกิดความสุขประณีตส่วนที่แท้ภายในส่วนลึกภายใน^{๘๐} แนวการพัฒนาปัญญาก็เป็นไปอย่างบรรลุปาหมายที่ได้วางไว้คือ ประโยชน์สุขในระดับที่สอง

๓.๔.๓ เป้าหมายเพื่อการบรรลุธรรม (ปรমัตตะ)

การพัฒนาปัญญามีเป้าหมายสูงสุด คือ การบรรลุธรรมซึ่งเป็นภาวะชีวิตที่พบความสุขอย่างแท้จริง ลักษณะสำคัญของภาวะชีวิตนี้ คือ การมองสิ่งทั้งหลายตามที่มันเป็นหรือเห็นตามความเป็นจริง รู้สามัญลักษณะที่เป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา รู้เท่าทันสมมติบัญญัติ ไม่ถูกหลอกให้หลงไปตามรูปลักษณ์ภายนอกของสิ่งทั้งหลาย และยอมรับความจริง^{๘๑}

เมื่อพัฒนาปัญญาจนถึงขั้นบรรลุธรรมแล้วจะกลายเป็นผู้บรรลุธรรม ซึ่งจัดเป็นสาวกที่แท้ของพระพุทธเจ้าที่เรียกว่า สาวกสงฆ์ เป็นต้น หรือที่เรียกว่า อริยบุคคล หรือพระอริยะ ซึ่งแปลว่า ผู้เจริญบ้าง ท่านผู้ประเสริฐบ้าง หรือท่านผู้ไกลจากกิเลส^{๘๒} มีขั้นปัญญาที่บรรลุธรรม ๔ ระดับด้วยกันคือ ๑. โสตาบัน เป็นเกณฑ์ที่จัดแบบตามกิเลส คือ สังโยชน์ที่ละได้ในแต่ละขั้นพร้อมไปกับความก้าวหน้าในการบำเพ็ญไตรสิกขา คือ ศีล สมาธิ และปัญญา พระโสตาบัน ผู้ถึงกระแสคือเข้าสู่มรรค เดินทางถูกต้องอย่างแท้จริง หรือปฏิบัติถูกต้องตามอริยมรรคอย่างแท้จริงแล้ว^{๘๓} ละสังโยชน์ได้ ๓ คือ สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา และสีลัพพตปรามาส^{๘๔} ๒. พระสกทาคามี ผู้กลับมาสู่โลกนี้อีกครั้งเดียวก็จะกำจัดทุกข์ได้สิ้น เป็นผู้ทำได้บริบูรณ์ในขั้นศีลสมาธิ และปัญญาทำได้พอประมาณ นอกจากละสังโยชน์ ๓ ข้อต้นได้แล้ว ยังทำราคะ โทสะ และโมหะ ให้เบาบางลงด้วย เป็นผู้ทำได้บริบูรณ์ในขั้นศีลได้พอประมาณสมาธิ และทำให้พอประมาณในปัญญา^{๘๕} ๓. พระอนาคามี คือผู้จะปรินิพพานในที่ผุดเกิดขึ้น ไม่กลับมาอีก เป็นผู้ทำได้ศีล สมาธิบริบูรณ์ แต่ปัญญาทำได้พอประมาณ ละสังโยชน์ได้อีก ๒ ข้อ คือ กามราคะ และภวิมะ ๔. พระอรหันต์ คือ ผู้ควรแก่

^{๘๐}พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), ชีวิตที่สมบุรณ์, หน้า ๒๘-๓๐.

^{๘๑}พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), ประโยชน์สูงสุดชีวิตนี้, หน้า ๔๒-๔๓.

^{๘๒}เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๒๙.

^{๘๓}เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๔๕.

^{๘๔}ที.สี. (ไทย) ๙/๓๗๓/๑๕๖, ที.ม. (ไทย) ๑๐/๑๕๗/๑๐๑-๑๐๒, ๒๗๔/๒๐๖, ๒๗๗/๒๐๘, ๒๙๐/๒๒๕, ๓๓๐/๒๕๘.

^{๘๕}อง.ติก. (ไทย) ๒๐/๘๗/๓๑๓, อง.นวก. (ไทย) ๒๓/๑๒/๔๕๗, อภิ.ป. (ไทย) ๓๖/๑๒๗/๑๘๑.

ทักษิณาหรือการบูชาพิเศษ เป็นผู้สิ้นอาสวะ^{๔๖} เป็นผู้ทำได้บริบูรณ์ในไตรสิกขา คือ ศีล สมาธิ และ ปัญญา^{๔๗} ละสังโยชน์เบื้องสูงที่เหลือทั้ง ๕ ข้อได้ คือ รูปราคะ อรูปราคะ มานะ อุทธัจจะ และ อวิชชา^{๔๘}

กล่าวโดยสรุป การที่มนุษย์ควรจะมีการพัฒนาปัญญาเพื่อให้เกิดประโยชน์ที่แท้คือ ประโยชน์ตามจุดมุ่งหมายของพระพุทธศาสนา ที่จะกำจัดกิเลส และให้รู้เท่าทันความจริงทั้งหลาย ให้รู้ถึงสิ่งที่สิ่งทั้งหลายเป็นอนิจจัง ทุกขัง และอนัตตาอย่างไร แล้วรู้จักโลกและชีวิตตามความเป็นจริง จนกระทั่งสามารถวางจิตใจต่อชีวิตและโลกได้อย่างถูกต้อง เป็นจิตที่สงบ โล่ง โปร่ง ผ่องใส เบา เป็นอิสระ ปราศจากกิเลส ไม่มีอะไรสักร้อยๆ ไม่มียึดอะไรเลย ไม่มีอะไรหรือความเป็นไปใดๆ ในโลกที่จะมาทำให้จิตหวั่นไหวได้อีกต่อไป เนื่องจากปัญญาเข้าถึงความจริงได้ ดำเนินชีวิตเป็นอยู่ด้วยปัญญา ที่รู้ตามความเป็นจริงและทำตรงตามเหตุปัจจัย^{๔๙}

^{๔๖}วิสุทธิ. (ไทย) ๘๑๖/๑๑๔๐.

^{๔๗}อง.ติก. (ไทย) ๒๐/๘๘/๓๑๖, อภิ.ป. (ไทย) ๓๖/๑๒๗/๑๘๑, อง.ติก.อ. (ไทย) ๑/๓/๔๕๘.

^{๔๘}ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๘๑/๑๐๖, ๓๑๑/๒๐๓, ๔๖๑-๔๗๐/๒๘๐, ๕๘๗-๕๙๖/๓๕๕, ๖๔๑-๖๕๐/๓๕๗, ๖๕๕-๗๐๔/๓๖๗.

^{๔๙}พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), สัมมาสมาธิและสมาธิแบบพุทธ, (กรุงเทพมหานคร : ธรรมสภา, ๒๕๔๗), หน้า ๒๑๐.